

5

КЛАС

# Досліджуємо ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО

• інтегрований курс •

# Досліджуємо ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО

Мороз П. В., Мороз І. В.,  
Моцак С. І.

5

КЛАС



# Мороз П. В., Мороз І. В., Моцак С. І. Досліджуємо ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО

• інтегрований курс •

5

КЛАС



Мороз П. В., Мороз І. В., Моцак С. І.

# ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО (інтегрований курс)

*Підручник для 5 класу  
закладів загальної середньої освіти*

відповідно до модельної програми «Досліджуємо історію і суспільство. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (автори Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В.).



Київ  
Педагогічна думка  
2022

УДК 94-028.31\*кл5(075.3)

М80

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України  
(наказ Міністерства освіти і науки України  
від 8.02.2022 № 140)*

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

МОРОЗ Петро Володимирович  
МОРОЗ Ірина Володимирівна  
МОЦАК Світлана Іванівна

## ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО

*Інтегрований курс*

Підручник для 5 класу  
закладів загальної середньої освіти

Редактор *С. В. Бартош*  
Комп'ютерна верстка *О. В. Сапура*  
Обкладинка *Л. В. Лук'яненко*

Підписано до друку 19.01.2022.  
Формат 70x100 <sup>1</sup>/<sub>16</sub> Гарнітура SchoolBook.  
Друк офсет. Папір офсет.  
Умов.-друк. арк. 13,65. Обл.-вид. арк. 10,5  
Наклад пр. Зам.

Видавництво «Педагогічна думка»  
04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців,  
52-а, корп. 2

Тел./факс (044) 481-38-82, 481-38-85  
book-xl@ukr.net  
4813585@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта  
видавничої справи до Державного реєстру  
видавців, виготовлювачів,  
розповсюджувачів видавничої продукції  
Серія ДК № 3563 від 28.08.2009

**Мороз П. В., Мороз І. В., Моцак С. І.**  
М80 **Досліджуємо історію і суспільство. Інтегрований курс. :**  
підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти /  
П. В. Мороз, І. В. Мороз, С. І. Моцак. — Київ : Педагогічна  
думка, 2022. — 168 с.

ISBN 978-966-644-607-0

Методичний апарат підручника побудовано з урахуванням вимог дослідницького та інтегрованих підходів до навчання, що дає можливість учителеві диференціювати роботу з учнями, передбачає їхню самостійну дослідницьку діяльність. Зміст та запропонована в підручнику методика дають змогу реалізувати в повному обсязі міжпредметні й предметні змістові лінії. Текстовий і позатекстовий компоненти підручника спрямовані на формування історичного мислення, ключових та предметних компетентностей школярів.

УДК 94-028.31\*кл5(075.3))

ISBN 978-966-644-607-0

© Мороз П. В., Мороз І. В., Моцак С. І., 2022  
© Видавництво «Педагогічна думка»,  
оригінал-макет, 2022

## ШАНОВНІ П'ЯТИКЛАСНИКИ ТА П'ЯТИКЛАСНИЦІ!

Ви тримаєте в руках підручник з інтегрованого курсу «Досліджуємо історію та суспільство». У цьому році він стане вашим помічником у світі історії та громадянської освіти. З його допомогою ви дізнаєтеся про історію як науку та навчальний предмет, зрозумієте, як історики довідуються про минулі часи, дізнаєтеся про різноманітні історичні події та видатних історичних діячів та діячок. Також ви навчитеся будувати шкалу історичного часу й встановлювати за її допомогою хронологічну послідовність подій, складати розповідь за історичною картою, розпізнавати зміст та значення пам'яток минувшини, аналізувати різноманітні історичні джерела та багато іншого.

Досліджувати – означає самостійно здобувати нові знання. Тому підручник містить дослідницькі завдання, які передбачають самостійний пошук знань на основі аналізу історичних джерел, пам'яток культури, історичних карт тощо. Аби їх виконати, потрібно не лише зрозуміти прочитане, а й подумати, поміркувати, а в разі необхідності – звернутися за консультацією до вчителя/вчительки.

Важливим на уроці історії є вміння співпрацювати з однокласниками в парах і малих групах та під час обговорення завдання в загальному колі. Щоб така робота була успішною і принесла результат, потрібно дотримуватися відповідних правил, які розміщені на сайті інтернет-підтримки підручника.

Під час читання тексту підручника виділяйте в ньому головні думки. Особливу увагу звертайте на виділені в тексті *курсивом* чи **жирним шрифтом** факти, поняття, імена видатних осіб, дати. Натрапивши на незнайоме слово, запитайте у вчителя/вчительки або довідайтеся в словнику чи енциклопедії про його значення.

На сторінках підручника ви знайдете також карти та картосхеми. Вони дадуть можливість доповнити вашу уявну екскурсію в часі по країні наших предків подорожжю в просторі.

Під час роботи з текстом підручника визначайте в ньому головні думки. Особливу увагу звертайте на виділені в тексті **жирним шрифтом** та *курсивом* факти, поняття, імена видатних осіб, дати. Натрапивши на незнайоме слово, запитайте у вчителя/вчительки або довідайтеся в словнику чи енциклопедії про його значення.

А тепер пропонуємо вирушити в захоплюючу подорож світом історичних знань. Бажаємо вам успіхів у навчанні!

**З повагою, авторський колектив**

# ЗМІСТ



<b>ВСТУП</b> .....	6
§ 1. Людина і суспільство .....	6
§ 2. Що таке історія .....	10
<b>РОЗДІЛ 1. Історичний час і простір</b> .....	14
§ 3. Як ведеться підрахунок часу в історії .....	14
§ 4. Досліджуємо основні періоди історії людства .....	19
§ 5. Людина у просторі життєдіяльності .....	26
§ 6. Україна та її сусіди на історичних мапах .....	32
§ 7. Локальна історія та етнографічні регіони України .....	38
Урок-узагальнення до вступу та розділу 1 .....	43
<b>РОЗДІЛ 2. Джерела інформації. Історичні джерела</b> .....	44
§ 8. Інформація в минулому і тепер .....	44
§ 9. З глибини століть до наших днів .....	50
§ 10. Досліджуємо речові історичні джерела .....	56
§ 11. Значення мовних та усних історичних джерел для дослідження минулого .....	62
§ 12. Пізнання історії через візуальні джерела .....	67
Урок-узагальнення до розділу 2 .....	73
<b>РОЗДІЛ 3. Мандрівки у минуле України</b> .....	74
§ 13. Вчимося досліджувати минуле .....	74
§ 14. Русь-Україна і Королівство Руське .....	80
§ 15. Українське козацтво у військовий та мирний час .....	86
§ 16. Українська революція 1917–1921 рр. ....	93
§ 17. Увічнення пам'яті про Голодомор в Україні .....	99
§ 18. Українці у Другій світовій війні .....	105
§ 19. Становлення України як незалежної держави .....	112
Урок-узагальнення до розділу 2 .....	118
<b>РОЗДІЛ 4. Історія навколо нас</b> .....	119
§ 20. Господарство, підприємництво та традиційні заняття українців: колись і сьогодні .....	119
§ 21. Міста і села на території України в минулому і тепер .....	125
§ 22. Наука і освіта на українських теренах .....	130

§ 23. Турбота про здоров'я та добродійність у минулому і тепер .....	135
§ 24. Спорт, дозвілля та подорожі: минуле і тепер .....	141
Урок-узагальнення до розділу 4 .....	147
<b>РОЗДІЛ 5. Розмаїття України .....</b>	<b>148</b>
§ 25. Полікультурність в Україні .....	148
§ 26. Подорожуємо замками, фортецями та палацами України .....	151
§ 27. Історико-культурні та природні заповідники .....	158
§ 28. Релігії та храми України .....	163
Урок-узагальнення до розділу 5 .....	168



### ДОПОМІЖНІ ОНЛАЙН МАТЕРІАЛИ

Правила-рекомендації  
Як правильно організувати на уроці спільну  
роботу з однокласниками/однокласницями



<https://bit.ly/3CwfpzM>

Методичні матеріали для вчителів  
з організації дослідницької діяльності  
учнів з історії



<https://bit.ly/3s36X6g>

Оціни свої досягнення



<https://bit.ly/3itdNP9>

Онлайн карти



<https://bit.ly/3IMCR5F>

# ВСТУП

## Пригадайте

Пригадайте з початкової школи що таке суспільство. Яку роль відіграє суспільство в житті окремої людини і яку роль відіграє людина в суспільстві?

## § 1. Людина і суспільство

### 1. У чому полягає неповторність та унікальність кожної людини?

На планеті Земля нині проживає майже вісім мільярдів осіб, втім, двох однакових людей не існує. У кожному з нас свої зовнішність (зріст, колір очей, шкіри, волосся, особливості будови тіла), характер, відчуття, інтереси,

вподобання, звички, смаки, мрії, здібності, недоліки, страхи. Неповторними в кожній людині є навіть лінії долонь, відбитки пальців, почерк, голос. Отже, кожен із нас є неповторним та унікальним. А це означає, що ніколи не було, немає і не буде такої особистості, як ти.



1.



2.

Розгляньте фотографії. Чим схожі зображені на них люди, а чим відрізняються? У чому унікальність кожної людини?



3.



4.

### 2. Чому гідність належить до основних загальнолюдських цінностей?

З унікальністю кожної людини пов'язана гідність — внутрішня переконаність людини у власній цінності, почуття самоповаги та рівноправності з іншими людьми. Гідність належить до основних загальнолюдських цінностей і є основою невід'ємних прав і свобод людини.

### Практична робота

Ознайомтеся з уривками із Загальної декларації прав людини та Конституції України. Яка основна ідея сформульована в цих уривках. Обговоріть у класі: чому визнання гідності кожної людини вважається основою свободи, справедливості та загального миру?

#### Загальна декларація прав людини, Генеральна Асамблея ООН

10 грудня 1948 року (витяг)

**Стаття 1.** Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю й повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства.

**Стаття 2.** Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

#### Із Конституції України

**Стаття 3.** Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

**Стаття 21.** Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

### 3. Яку роль відіграє суспільство в житті людини?

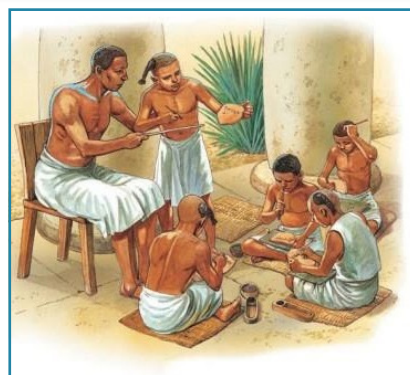
#### Обговоріть у класі!

Проаналізуйте наведені нижче художні реконструкції. Зробіть припущення, яку роль відігравало суспільство в житті людини в давні часи. Свою відповідь аргументуйте.



1.

1. Стоянка первісних людей



2.

2. Давньоєгипетська школа



З прадавніх часів людина живе серед інших людей, тобто в суспільстві. Жити в суспільстві означає взаємодіяти з іншими людьми. Така взаємодія допомагала людині в давні часи вижити в несприятливих умовах, вирішувати спільні проблеми, турбуватися про безпеку, відзначати спільні свята. Спільними зусиллями люди могли зробити те, що поодиноці було б не під силу.

Лише в суспільстві людина формується як особистість: народжується, росте та розвивається, вчиться розмовляти й мислити, виховується, опановує необхідні для життя навички, здобуває освіту і професію і т. ін. Недарма в давні часи найстрашнішим покаранням вважалося вигнання людини з громади.

Жити в суспільстві не завжди просто, адже у кожної людини свої інтереси та прагнення. Тому в суспільстві встановлюються правила, обов'язкові для всіх, – закони. Кожен член суспільства має права та обов'язки.

**Суспільство** – це об'єднання людей, які мають спільні територію, історію, культуру, цінності, традиції.

### Поміркуй

Що може об'єднувати людей у спільноті. Пригадай різні приклади спільнот, про які ти довідався в початковій школі.

### 4. Людські спільноти та їх розмаїття. Самоідентифікація людини

Важливою складовою суспільств є спільноти. Спільнота – сукупність людей, об'єднаних певними зв'язками. Наприклад, це можуть бути спільні умови життя, територія проживання, діяльність, традиції, мова, норми і цінності, потреби та інтереси та багато інших ознак.

У будь-якому суспільстві велике розмаїття спільнот – великих і малих. До великих спільнот належать, наприклад, такі:

- етнічні – народи (українці, французи, німці, кримські татари та ін.);
- демографічні – виокремлюються за статтю, віком, расою, місцем народження (жінки, чоловіки, діти, молодь, люди похилого віку);
- професійні — об'єднують людей відповідно до тієї чи іншої професії (вчителі, лікарі, будівельники, водії та ін.);
- територіальні — визначаються за територією проживання людей (міські й сільські жителі – кияни, одесити та ін.).

До малих спільнот відносять сім'ю, виробничі та творчі колективи, шкільна спільнота, клас, гурток, спортивна секція тощо).

### Працюємо разом!

Перегляньте світлини. Які спільноти на них зображені? Визначте, що об'єднує людей у ці спільноти. Яку роль відіграють ці спільноти в суспільстві? Як люди взаємодіють у спільноті? Чи можуть ці люди належати і до інших спільнот?



1.



2.



3.



4.



5.



6.

**Самоідентифікація** – ототожнення себе з певною спільнотою, прийняття її цілей і системи цінностей, усвідомлення себе членом цієї спільноти.

Кожна людина одночасно може належати до різних спільнот: сім'я, територіальна громада, шкільний клас, гурток, спортивна секція тощо. Ототожнення себе з певною спільнотою називається самоідентифікацією.

Самоідентифікація допомагає людині краще розібратися в собі, визначитися у вподобаннях та потребах, визначити власну мету і є основою для особистісного розвитку.

## Поміркуй

До яких спільнот ти належиш? Як це впливає на твоє повсякденне життя та твій особистісний розвиток? Які права та обов'язки у тебе виникають в кожній зі спільнот? Обґрунтуй свою відповідь.

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

- Знаю:** 1. Що означають такі слова ■ самоідентичність ■ суспільство ■ спільноти?  
2. Які існують види спільнот?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. У чому полягає гідність людини? 2. Що об'єднує людей у спільноти? 3. Що спільного у значенні слів <i>спільнота</i> та <i>суспільство</i> ? А що – відмінного?	1. Визначте, в чому полягає неповторність людини. Продовжіть «формулу унікальності людини»: <i>Неповторність = зовнішність + характер+...</i> 2. Чи є ваш клас спільнотою? Свою відповідь обґрунтуйте.	Чи може існувати суспільство без єдиних законів? Висловіть припущення, що відбудеться в суспільстві, якщо люди перестануть дотримуватися законів.

### ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

1. Яку роль відіграє суспільство в житті людини в теперішній час? Чи може людина жити поза суспільством?
2. Для чого людині потрібна сім'я? Що об'єднує членів сім'ї? Чим сім'я відрізняється від інших спільнот?

## § 2. Що таке історія

*Шлях у майбутнє завжди лежить через минуле.*

**Іммануїл Кант**

### 1. Що таке історичний процес?

У кожної людини є власна історія. Напевне, кожен із вас може пригадати своє минуле: дитячий садок, навчання в початковій школі, перших друзів, поїздки, мандрівки та інші пам'ятні події. Всі ці життєві події взаємопов'язані між собою і становлять історію вашого життя.

Так само власну історію має кожна родина, кожен народ, кожна держава і людство в цілому. Вивчаючи історію, ми розглянемо шлях людства протягом тисячоліть. Розвиток суспільства, починаючи від появи першої людини на Землі і завершуючи сучасністю це є єдиний безперервний історичний процес.

Історію не можна порівнювати з прямою дорогою. В своєму розвитку народи та держави переживали періоду розквіту та занепаду, мирного

співіснування та війн. Образно кажучи, історичний процес це звивиста дорога розвитку людства, що поєднує в собі різноманітні події і спрямована з минулого в майбутнє.

## 2. Історія як наука та навчальний предмет

У дописемні часи оповіді про минуле люди передавали через перекази, міфи, легенди, пісні. З виникненням писемності такі оповіді почали записуватися.

Поступово інформація про минуле накопичувалася, тому виникла потреба проаналізувати її, з'ясувати причини та наслідки подій минулого. Лише так можна повноцінно засвоїти досвід своїх предків. Так виникла наука про минуле людства – історія. Вона описує та вивчає діяльність людей, народів, досліджує різноманітні події від найдавніших часів до сьогодення, встановлює, як і чому змінювалось життя людей, народів.

Вчених, котрі вивчають розвиток людства від найдавніших часів до сучасності, називають істориками.

Яким чином і на підставі яких джерел історики дізнаються про далеке минуле, ви довідаєтеся в наступних параграфах підручника

Вивчаючи історію як навчальний предмет, ви ознайомитесь із минулими подіями як в Україні, так і у світі в цілому, визначними історичними діячами/діячками. Кожен із вас матиме змогу відчутти себе справжнім дослідником минувшини. Зокрема, дізнаєтесь, як учені досліджують події, що відбувалися в минулому.

## 3. Що таке історична пам'ять?

Україна має багатовікову історію. Кожне покоління залишало своїм нащадкам власні



Ілюстрація із літопису «Повість минулих літ»  
(Радзивілівський список)

**Історичний процес** – це поступальний і безперервний розвиток людства від минулого до майбутнього. Основу історичного процесу становлять події, що відбулися в минулому.



Клію. Муза історії (скульптура, Ермітаж).

У давньогрецькій міфології вважалася покровителькою історії. Зображується, як правило, із сувоєм та грифельною паличкою в руках.

**Ознайомтеся з текстом підручника.** Завершіть речення і запишіть їх у зошиті. «Історія як наука вивчає...», «Я вважаю, що історію як предмет важливо вивчати тому, що...»

Слово **«історія»** має грецьке походження. У перекладі українською мовою воно означає «дослідження», «повідомлення», «розповідь», «оповідання», «оповідь про події».

## Обговоріть у класі!

На основі тексту встановіть, чому важливо зберігати історичну пам'ять народу.

**Історична пам'ять** – сукупність знань та уявлень народу про спільне минуле, що передаються від покоління до покоління і слугують вирізненню народу серед інших. Завдяки історичній пам'яті передається досвід від покоління до покоління через традиції, пам'ятки, різні види історичних джерел. «повідомлення», «розповідь», «оповідання», «оповідь про події».

ся в сучасному світі. Тому важливо ставитися до минулого свого народу як до спільної історичної спадщини.



1.

1. Спільне святкування Дня Незалежності в Києві



2.

2. Мегамарш у вишиванках у Миколаєві

Історична пам'ять – це немов місток між минулим і майбутнім, який дає змогу враховувати уроки історії, переосмислювати історичні події та аналізувати їх у погляді на майбутнє. Адже головна місія історії – це її уроки. Давньогрецький історик Плутарх зазначав: «Дивлячись в історію, як у дзеркало, я намагаюся змінитися на краще і змінити своє життя».

### **4. Яке значення в житті людини має історія рідного краю?**

**«Рідний край».** Кожна людина по-своєму розуміє, що для неї означають ці слова. Для однієї людини – це місцевість, населений пункт (село, місто), де вона народилася, де минули її дитинство, навчання в школі, юність, молоді

роки. Іноді люди з різних причин переїжджають в іншу місцину на постійне місце проживання. Тому для декого рідний край — це село, місто, район, де вони нині проживають, працюють, знайшли своє кохання, створили сім'ю.

Для багатьох людей рідний край — це батьківський край, тобто земля, звідки пішов їхній рід, земля батьків, дідів і прадідів. Тому рідний край називають ще малою батьківщиною. З ним пов'язана родовідна пам'ять — пам'ять про свій рід, своїх предків. Саме тут історія живе у спогадах, серцях людей, котрі народилися і вросли в цьому краї.

Але в будь-якому разі рідний край — це та земля, де людина почуває себе вдома, затишно й привітно. Недаремно ж люди говорять, що в рідному домі й стіни допомагають. А тих, хто нехтував історичною пам'яттю про свій край та свій рід, часто зневажливо називали: «Людина без роду-племени». Саме родина та рідний край були і є тими самобутніми точками опори конкретної людини в історичному часі та просторі людського буття.

## Обговоріть у класі!

Яке місце посідає рідний край у житті людини? Чому важливо знати історію рідного краю?



Шанування традицій предків. Свято Купала в с. Чубинське Київської області, 6 липня 2016 р.

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** Що означають такі слова? ■ історія ■ історик

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
У чому важливість вивчення минулого для людини і суспільства в цілому?	Складіть речення, у яких слово «історія» означає «оповідь», «процес», «жива пам'ять про життя людей у минулому», «наука», «предмет».	Яке місце посідає в житті людини рідний край? Наведіть кілька аргументів на підтвердження своєї думки.

## ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Запитайте в членів своєї родини чи інших дорослих, як досвід минулого впливає на їхнє сучасне життя. Яка подія, що відбулася в минулому, має для них особливе значення?

А що означає рідний край для вас? Обговоріть це питання в загальному колі.

## Розділ 1

# ІСТОРИЧНИЙ ЧАС І ПРОСТІР

### § 3. Як ведеться підрахунок часу в історії

#### Обговоріть у класі!

Висловіть припущення, навіщо люди вимірюють час.

#### 1. Як люди вимірюють час?

Потреба вимірювати час виникла в людини багато тисяч років тому. Спочатку люди навчилися вимірювати час за кількістю днів. Вони могли сказати: «Два дні тому була велика злива». Проте вимірювати великі проміжки часу кількістю днів незручно.

Люди звернули увагу на те, що Місяць на нічному небі постійно змінює зовнішній вигляд: спочатку він як тонкий серп, але з кожним днем збільшується і стає круглим, а потім знову зменшується. Вони обрахували кількість днів, за яку Місяць змінює свій вигляд і повертається в попередній стан (приблизно 29-30 днів). Так виник відлік часу за місяцями.

**Доба** – одиниця виміру часу, що дорівнює періоду, протягом якого Земля робить один оберт навколо своєї осі.

**Місяць** – проміжок часу, протягом якого Місяць як небесне тіло обертається навколо Землі (від 28 до 31 доби).



Фази місяця

Ще в давнину люди планували свою діяльність відповідно до пір року. Адже від сезону залежала кількість тварин і ягід у лісі. Давні хлібороби знали, що через рівні проміжки часу настає пора посіву (весна), згодом збору врожаю (літо та осінь), а також холодна пора (зима). Ці проміжки часу разом дорівнювали року.

**Рік** – одиниця літочислення, проміжок часу, близький до періоду одного обертання Землі навколо Сонця; має 12 календарних місяців.

## Обговоріть у загальному колі питання

Що таке хронологічна послідовність і що вона дає історикам?

**Історична хронологія** – спеціальна історична дисципліна, що вивчає літочислення різних народів і виявляє зв'язок між подіями у часі, встановлює дати історичних подій і джерел, розставляє історичні події у хронологічній послідовності.

Тому люди стали вести відлік часу за роками («за літами»). Так виникає календар.

Календарним часом прийнято називати певну систему лічби тривалих проміжків часу з поділом їх на окремі, коротші періоди (роки, місяці, тижні, дні).

### 2. Що таке історичний час та хронологія?

Сьогодні ми знайомимося з новим складним терміном «історичний час». Що він означає?

**Історичний час** це час існування людства. Він має три стани минуле, сьогодення і майбутнє. Історичний час безперервний, односпрямований і незворотний – від минулого через сьогодення в майбутнє. Все, що відбувається нині, рано чи пізно теж стане минулим і перетвориться на предмет дослідження для наступних поколінь.

Досліджувати історію людства без дат неможливо. Тому для вчених-істориків важливо не лише дізнатися про саму історичну подію, а й установити її дату та тривалість.

Послідовність історичних подій в часі називається хронологією (від грецьких слів «хронос» – час, та «логос» – наука). Під час навчання ви будете знайомитися з історичними подіями в тому порядку, в якому вони відбувалися, – спочатку, які відбулися раніше, а потім – ті що відбулися пізніше. Такий порядок висвітлення історичних подій називається хронологічним.

### 3. Що таке ера?

Для того щоб орієнтуватися в часі (наприклад встановити рік події), потрібна його точка відліку – ера (від латинського — вихідне число). **Ерою** (літочисленням) називається лічба (відлік) років від певної події.

**Щоб вести відлік часу** люди домовлялись, який рік вважати першим. Найчастіше народи в давнину вели відлік часу від якоїсь визначної події в їх житті. Так, стародавні єгиптяни розпочинали відлік часу від початку правління кожного правителя. Давні греки вели літочислення від перших Олімпійських ігор, які проводилися раз на чотири роки. Римляни вели відлік часу від заснування міста Рим. Таким чином, у різних народів по-різному вівся відлік часу. А це було незручно.

Близько двох тисяч років тому виникла християнська релігія. Серед багатьох народів поширилась віра в те, що на Землі у вигляді простої людини жив Син Божий – Ісус Христос. Згодом народи, котрі сповідували християнство, стали вести відлік часу від Різдва Христового – моменту,





Різдво Христове. Українська ікона поч. XVII ст. Національний музей ім. А. Шептицького у Львові

### Запам'ятайте!

Щоб уникнути плутанини, дати до нашої ери (до народження Христа) вказують з обов'язковим позначенням: «до Р. Х.» або «до н. е.»

коли народився Ісус Христос. Так почалася християнська ера, яку стали називати *нашою ерою*. Нині ця ера прийнята майже у всьому світі не лише християнами, а й у тих країнах, де християнська релігія не набула поширення.

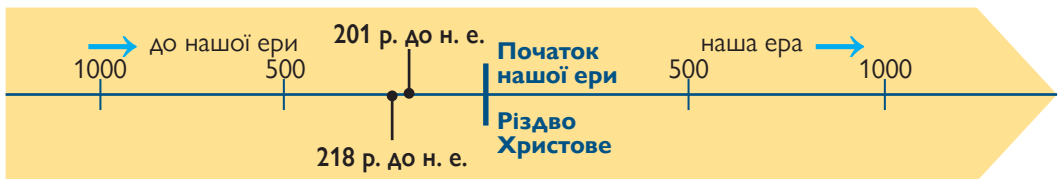
Проте люди жили й творили і до Різдва Христового. Усе, що сталося до моменту народження Ісуса Христа, вважається подіями до нашої ери та записується скорочено — **до н. е.** або **до Р. Х. (до Різдва Христового)**. Наприклад, «456 р. до н. е.».

### 4. Що потрібно знати при лічбі років?

Одним з основних вимірників історичного часу є рік. Щоб простіше рахувати великі проміжки часу, кожен сто років вважають одним століттям, або віком. Тисячу років (або десять століть) – це тисячоліття.

При написанні історичної дати використовуються такі скорочення: *тисячоліття – тис., століття – ст., рік – р., роки – рр.*

Щоб уявити плин історичного часу намалюємо пряму лінію. Позначимо на ній початок нашої ери, і нанесемо часові проміжки роки, століття, тисячоліття. Таку лінію називають шкалою, або стрічкою часу.



▲ Праворуч від дати народження Ісуса Христа – це події нашої ери, ліворуч – до нашої ери.

### Запам'ятайте!

Під час лічби часу потрібно враховувати, що нульового року в історії немає. Це потрібно знати тоді, коли, наприклад, підраховуємо вік людини, що народилася до н. е., а померла після її початку. Складаючи суму років, потрібно віднімати один рік. Перший римський імператор народився у 63 р. до н. е., а помер в 14 р. н. е. Отже, він прожив:  $(63 + 14) - 1 = 76$  років.

Рік напередодні народження Ісуса Христа називають першим роком до н. е., а перед цим були другий, третій... і так далі роки до н. е. Тобто відлік часу до Різдва Христового іде немовби у зворотному порядку. Наприклад, Друга Пунічна війна розпочалася в 218 р. до н. е., а завершилась у 201 р. до н. е.

Якщо потрібно дізнатися, скільки років відбувалась та чи інша подія, яка відбулася до нашої ери, то від початку події віднімаємо рік її завершення. Наприклад,  $218 - 201 = 17$ . Таким чином, друга Пунічна війна тривала 17 років. Для подій нашої ери все навпаки: від року кінця події віднімають рік її початку.

### 5. Як визначати століття та тисячоліття?

Історія людства охоплює величезний проміжок часу – від моменту виникнення людини до сьогодні. Тому, вивчаючи історію, вам треба навчитися визначати століття та тисячоліття, коли відбулася подія. У підручниках та історичних працях зазвичай роки позначають **арабськими** цифрами, а століття та тисячоліття – **римськими**.

На що варто звернути увагу? Перше століття нашої ери розпочинається 1 січня 1 року й закінчується 31 грудня 100 року. Друге століття починається відповідно 1 січня 101 року. Отже, початкові роки століть це – 101, 201, 301, ..., 2001, а роки з двома нулями (100, 200, ... 1900, 2000) – останні роки століть.

Покажемо в таблиці приклади визначення початку та кінця різних століть нашої ери.

Роки	Століття
1–100	I
401–500	V
901–1000	X
1001–1100	XI
1501–1600	XVI
1801–1900	XIX
1901–2000	XX

Тисячоліття – це 1000 років або десять століть. До першого тисячоліття належать століття від першого до десятого (I–X століття), до другого – XIX століття. III тисячоліття розпочалося у 2001 р.



Як бачимо зі стрічки часу, відлік століть та тисячоліть до нашої ери іде у зворотному порядку: спочатку іде десяте тисячоліття до н. е., потім дев'яте... і, нарешті, перше тисячоліття до н. е. Перше тисячоліття до н. е., своєю чергою, розпочинається з десятого століття до н. е., потім іде дев'яте... і завершується першим століттям до н. е.

Отже спробуємо це застосувати на практиці. Визначте століття, тисячоліття:

1750 р. до н. е., 753 р. до н. е., 94 р. до н. е.; 48 р.; 1850 р., 2018 р.

Спробуємо розв'язати кілька задач за допомогою шкали часу.

## Розв'язування хронологічних задач

**1. Задачі на встановлення віддаленості події від сьогоднішнього дня**  
(у таких задачах потрібно визначити, скільки років тому відбулася подія, якщо відома її дата?)

*Наприклад:* Скільки років минуло від коронування Данила Галицького послами Папи Римського Інокентія IV, яке відбулося 1253 р.?

Розв'язок (від теперішнього року віднімаємо рік події і отримуємо відповідь:

$2022 - 1253 = 769$  років.

**2. Задачі на встановлення дати події за її віддаленістю від сьогоднішнього дня**

(у таких задачах потрібно визначити дату події, якщо відомо скільки років тому відбулася подія?)

*Наприклад:* У 2014 році Національному педагогічному університету імені М. П. Драгоманова виповнилося 180 років від дня заснування. В якому році було засновано цей навчальний заклад?

Розв'язок:  $2014 - 180 = 1834$  рік

**3. Задачі на встановлення віддаленості однієї події від іншої**

*Наприклад:* Скільки років минуло від початку князювання Володимира Великого (980 р.) до запровадження ним християнства як державної релігії Русі-України (988 р.)?

Розв'язок: (від більшої дати віднімаємо меншу за числом)

$988 - 980 = 8$  років

**4. Задачі на встановлення дати події за її віддаленістю від іншої події**

(у таких задачах потрібно визначити дату події, якщо відомо, що це сталося після вказаної події за певну кількість років).

*Наприклад:*

1) У 988 році князь Володимир запровадив християнство як державну релігію Русі-України. Через 120 років онук Ярослава Мудрого Святополк заснував Михайлівський Золотоверхий монастир в Києві. Обчисліть, в якому році відбулася ця подія.

Розв'язок (до дати додаємо відому кількість років):

$988 + 120 = 1108$  рік.

### Працюємо в парі

Складіть хронологічну задачу. Запишіть у зошит. Обміняйтеся зошитами із сусідом/сусідкою по парті. Розв'яжіть його/її задачу.

### ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Що таке відлік часу в історії? 2. Що означають такі слова? ■ ера ■ наша ера ■ шкала часу ■ хронологія ■ історичний час

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Як виникло сучасне літочислення?</p> <p>2. Чому дати деяких подій в історії вчені вказують приблизно?</p> <p>3. Поміркуйте, чому відлік років до нашої ери ведеться у зворотному порядку.</p>	<p>Уявімо таку ситуацію. У музеї принесли давню золоту монету. На ній була позначена дата випуску – 230 р. до Р. Х. І хоча золото виявилось справжнім, працівники музею виявили, що це підробка. Поміркуйте, що дало їм підстави зробити такі висновки.</p>	<p>1. Навіщо люди почали вести відлік часу від певної події? Зробіть припущення, до чого призвела б ситуація, якби люди відмовилися використовувати лічбу часу.</p> <p>2. Чому в різних народів були різні системи літочислення?</p>

### ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Запитайте в членів своєї родини чи інших дорослих, в яких випадках знання точних дат з їх життя є важливим. В яких документах наводяться точні дати тих чи інших подій (початок та завершення навчання, роботи тощо)? Яке це має значення?

## § 4. Досліджуємо основні періоди історії людства (практичне заняття)

### Працюємо в парі

Поміркуйте, чому вчені поділяють історію людства на періоди. Позначте основні періоди історії людства на лінії часу.

#### 1. На підставі чого вчені поділяють історію на періоди?

На попередньому уроці, ви дізналися, що історики розташовують історичні події в певній часовій (хронологічній) послідовності. Втім, історія людства охоплює величезний проміжок часу, протягом якого відбувалися різноманітні події, відбувалися суттєві зміни в житті людини і суспільства. Тому для впорядкування різноманітної інформації про минуле учені поділяють історичний час на великі, відносно цілісні й за-

вершені відрізки часу – періоди. Кожен історичний період вирізняється своєрідністю розвитку культури, господарювання, управління державою, поглядів на світ тощо.

**Періодизація** – виокремлення в історичному процесі відносно цілих і завершених періодів.

Традиційно історики вирізняють такі основні періоди всесвітньої історії:

*I період* — історія Стародавнього світу (від появи перших людей – до кінця V ст.);

*II період* — історія Середніх віків

(кінець V – до кінця XV ст.);

*III період* — історія Нового часу (з кінця XV – XIX ст.);

*IV період* — Новітня історія (XX ст. – до наших часів).

Історія Стародавнього світу охоплює величезний проміжок часу, тому вчені своєю чергою, поділяють його на такі епохи:

– **первісність** (дописемний період) – від моменту виникнення людини до кінця IV тис. до н. е.

– **історія давніх цивілізацій** – від моменту виникнення писемності, міст та держав (III тис. до н. е.) до падіння Західної Римської імперії (кінець V ст. н. е.).

Кожен з історичних періодів залишив нам величезну культурну спадщину: мистецькі та літературні твори, архітектурні пам'ятки, наукові знання, різноманітні технічні винаходи, релігійні вірування й міфологію, уявлення про світ і мораль.

## 2. Практична робота «Мандрівка основними періодами історії людства»

### Об'єднайтеся у групи!

На основі матеріалів підручника спільно проведіть дослідження одного з періодів історії людства. У разі необхідності зверніться за допомогою до вчителя/вчительки та скористайтесь матеріалами сайту інтернет-підтримки підручника.

Користуючись орієнтовним планом, складіть усну презентацію про уявну подорож в часі обраним вами періодом.

1. Які хронологічні межі історичного періоду?
2. Розгляньте ілюстрації, що характеризують обраний період. Про які заняття чи досягнення людей вони свідчать?
3. Яку роль відіграв цей період в історії людства?
4. Опишіть свої враження від цієї уявної подорожі в часі.

Додаткові матеріали до практичної роботи на сайті інтернет-підтримки підручника  
<https://bit.ly/3mrR07P>



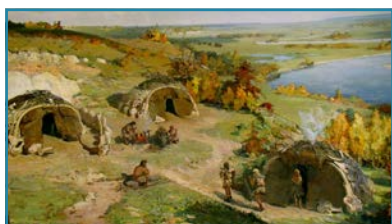
## Матеріал для першої групи

### Життя людини за первісних часів

*Первісне суспільство* є першим і найдовшим періодом історії людства. Він починається з появи ймовірних предків людини близько трьох мільйонів років тому і завершується появою перших міст та держав на Землі (кінець IV — початок III тис. до н. е.). Близько 200 тисяч років тому виникла сучасна людина і поступово розселилася по всіх континентах, окрім Антарктиди.

Тривалий час первісні люди перебували в дуже складних природних умовах — близько 200 тисяч років тому на Землі почалося похолодання. Зокрема, значну частину території Європи вкривав льодовик. Жили первісні люди в цей час переважно в печерах або хижках із дерева та кісток мамонта. Вони виготовляли прості знаряддя праці з каменю, кісток та дерева. Основними заняттями людини були полювання, рибальство й збиральництво. У цей час виникає мистецтво, складаються первісні уявлення про богів і духів.

Із завершенням льодовикового періоду (близько 10 тисяч років тому) життя людей змінилося — вони почали займатися землеробством і скотарством. Люди опановують ремесла починають виготовляти глиняний посуд, прясти, ткати, обробляти різноманітні метали, винайшли колесо тощо. Одними з найдавніших землеробських спільнот були трипільці, які проживали на наших землях у V–IV тис. до н. е.



1.

2.



3.

4.

5.

1. Мезинська стоянка первісних людей (малюнок Івана Іжакевича)
2. Мисливці із собаками полюють на величезного бізона. Наскельний малюнок у печері Ласко (Франція)
3. Селище первісних землеробів і скотарів (історична реконструкція Зденека Буріана)
4. Трипільські жінки (сучасна історична реконструкція Зінаїди Васіної)
5. Первісний гончар (історична реконструкція)

## Матеріал для другої групи

### Спадщина давніх цивілізацій

Неповторною та багатою на культурну спадщину є історія давніх цивілізацій Єгипту, Передньої Азії, Індії, Китаю, Греції та Риму. Вона розпочалася з виникнення перших держав (кінець IV – початок III тис. до н. е.) і завершилася наприкінці V ст. н. е.

Показниками переходу від первісності до цивілізації є: виникнення держави, писемності, розвиток міст, монументальних споруд (великих храмів, будівель, скульптур), розвиток культури та науки.

Сучасне життя складно уявити без винаходів, що були зроблені в країнах стародавнього світу: шовк, шахи, абетка, порох, компас, фарфор, папір, скло, цифри, календар, сейсмограф та інші.

В Стародавній Греції був сформований державний устрій, що став зразком для сучасного суспільства – демократія (народовладдя). Саме тут виник театр, беруть початок Олімпійські ігри (776 рік до н. е.).

У VII–VI ст. до н. е. стародавні греки заснували міста в Північному Причорномор'ї, на теренах сучасної України. Найбільшими з них були Херсонес, Пантікапей, Ольвія, Тіра. Їхня історія є частиною історії України.



1.



2.



3.



4.

1. Давньоєгипетські піраміди
2. Фараон та його дружина. Фрагмент спинки золотого трону Тутанхамона, XIV ст. до н. е.
3. Поселення давніх шумерів (сучасний малюнок)
4. Народні збори. Ера Перикла (Художник Філіп фон Фольц)

## Матеріал для третьої групи

### Особливості періоду Середніх віків

**Середні віки** — період історії від V ст. (падіння Західної Римської імперії) до епохи Великих географічних відкриттів (кінець XV ст.). Дуже часто середньовіччя асоціюється з лицарями. Чимало величних лицарських замків зберіглося до наших днів і несуть відгомін тогочасних подій.

У добу Середньовіччя було зроблено чимало винаходів, зокрема з'явилися книгодрукування, окуляри, механічний годинник, ножиці, скляне дзеркало, прядка з колесом, важкий плуг із металу, вогнепальна зброя, водяний млин, доменна піч, було вдосконалено підйомні крани.

До наших днів дійшло чимало середньовічних видатних творів мистецтва, літератури, архітектури, живопису і скульптури, які вражають своєю унікальністю і пишнотою.



1.



2.



3.



4.

1 Мечеть «Купол Скелі» в Єрусалимі, VII ст. (сучасне фото)

2. Середньовічний лицар в обладунках (реконструкція)

3. Собор Паризької Богоматері (Нотр-Дам де Парі)

4. На вулицях японського середньовічного міста. Середньовічний малюнок



### Матеріал для четвертої групи

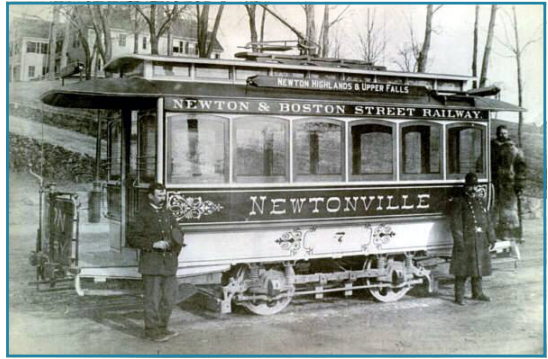
#### Спадщина Нового часу

Понад п'ятсот років тривав історичний період, що отримав назву Новий час або модерна епоха. Він розпочався з Великих географічних відкриттів (кінець XV ст.), а закінчився на початку XX ст.

Нові наукові відкриття та технічні винаходи сприяють стрімкому розвитку промислового виробництва та торгівлі. Багатьма тогочасними винаходами ми користуємося і нині. У цей період виникають фотографія та кінематограф, телефон та радіо, залізничний транспорт і метро, трамваї та автомобілі, відбуваються перші польоти людини на аеростатах та дирижаблях, на вулицях міст і в будинках з'являється електричне освітлення, будуються перші хмарочоси.



1.



2.



3.



4.

1. Теодор де Брі. Прибуття Христофора Колумба до Нового світу (гравюра)
2. Один із перших трамваїв (XIX ст.)
3. Перші серійні автомобілі (XIX ст.)
4. Практична гавань в Одесі. Поштівка кінця XIX ст.

### Матеріал для п'ятої групи

#### Здобутки та втрати Новітнього часу

Період всесвітньої історії, який охоплює XX — початок XXI ст. і триває до сьогодні, отримав назву Новітня історія. Цей історичний проміжок часу насичений багатьма подіями та досягненнями. Утім, підсумки історії цього періоду суперечливі.

З одного боку людство пережило жах і трагедію двох найбільш руйнівних і кровопролитних воєн в історії (світових війн), революцій та братовбивчих громадянських конфліктів, Голодомору в Україні, численних природних та техногенних катастроф, масштабного забруднення довкілля та змін клімату.

З другого боку, це також період національно-визвольних рухів у всьому світі, у результаті яких чимало народів вибороли свою незалежність. Це час доленосних наукових відкриттів у різноманітних галузях, зокрема, ракетобудування та освоєння космосу, появи Інтернету та персонального комп'ютера, атомної енергетики й мобільного зв'язку тощо.



1.

2.

3.

1. Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»
2. Початок Другої світової війни. Німецькі бомбардувальники над Варшавою
3. Освоєння людиною космосу



4.

5.

4. Забруднення повітря викидами виробництва
5. Вітроенергетика

## Обговоріть у загальному колі!

Яку спадщину отримало сучасне людство від попередніх історичних епох? Чи згодні ви з твердженням, що сучасна культура не може обійтися без надбань попередніх епох?

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

Продовжіть речення:

«Після практичної роботи я знаю.....; вмію....., розумію.....»

«Мені було цікаво (не цікаво) на уроці, тому що...»

## § 5. Людина у просторі життєдіяльності

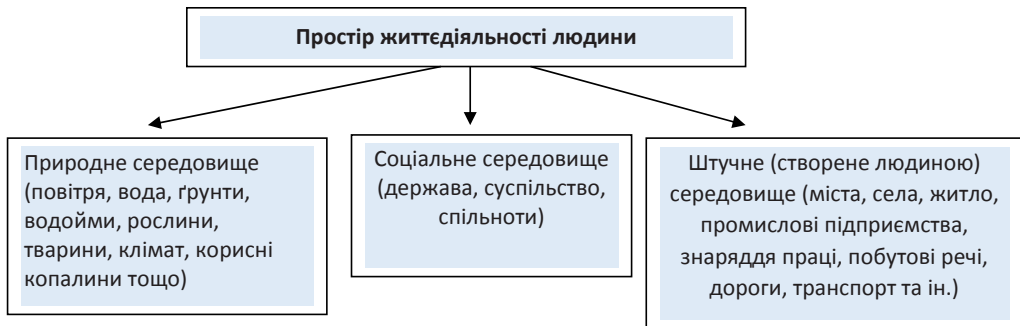
### 1. Що таке простір життєдіяльності людини?

#### Працюємо разом!

На основі тексту визначте, з чого складається простір життєдіяльності людини? Яку роль відіграє кожен вид середовищ у житті людини?

Людина і суспільство розвиваються не лише в часі. Життєдіяльність людини відбувається в конкретному просторі та у постійному контакті з навколишнім середовищем. Все, що оточує людину (природа, суспільство, спільноти, споруди, дороги, транспорт, техніка тощо), становить простір її життєдіяльності.

Простір життєдіяльності людини складається з природного, соціального і штучного (техногенного) середовищ.



Досліджуючи історію, історики насамперед аналізують взаємозв'язок людини з природним середовищем. І це цілком зрозуміло, оскільки природа забезпечує людину всім необхідним для життя: сонячне світло, повітря, воду, ґрунти, продукти харчування, одяг, корисні копалини тощо.

Людина живе серед людей, тобто в суспільстві. Люди спілкуються, між ними встановлюються певні стосунки і виникають спільноти. Це соціальне середовище життєдіяльності людини. До соціального середовища людини належать родина, державні органи влади, місцева громада, школа, друзі та інші спільноти.

З часом, люди стали активно змінювати природне середовище в бажаному для себе напрямі. Виникали

**Життєдіяльність людини** – спосіб її існування (буденна та господарська діяльність, відпочинок тощо).

**Простір життєдіяльності людини** – все що оточує людину і впливає на її життєдіяльність (природа, суспільство, спільноти, споруди, дороги, транспорт, техніка тощо). Простір життєдіяльності людини складається з природного, соціального і штучного (техногенного) середовищ.

## Працюємо в парі!

Що із зображеного на ілюстраціях параграфа можна віднести до природного середовища, а що до соціального та штучного (техногенного)?

села, міста, знаряддя праці, промислові підприємства, засоби зв'язку, транспорт та ін. Виникало штучне, або техногенне, середовище людини.



1.

2.

1. Міст Патона в місті Києві

2. Засідання Верховної Ради України

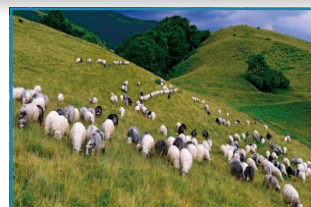
### 2. Яке значення має географічний простір у житті людини?

Життєдіяльність людини відбувається насамперед у географічному просторі на конкретній території, у конкретному природному середовищі. Географічне розташування та природні умови території, наприклад клімат, рослинний та тваринний світ, наявність моря, річок, пустель, лісу, степів, гір тощо, істотною мірою визначають умови життя та діяльності людини. Водночас такі природні явища, як засухи, повені, виверження вулканів, землетруси часто призводили до загибелі великої кількості людей та загальмовували розвиток суспільства.

**Географічний простір** – конкретна частина поверхні земної кулі, яка характеризується як рельєфом так і природними умовами (клімат, рослинність, тваринний світ, родючість ґрунтів, корисні копалини, наявність річок, узбережжя моря тощо).

## Обговоріть у класі!

Перегляньте ілюстрації параграфа та, використовуючи свої попередні знання з природознавства, висловіть припущення, як природні умови можуть вплинути на життя і заняття людей. Як людина впливає на природне середовище?



1.

2.

3.

1. Український степ з родючими ґрунтами

2. Тундра. Якутія

3. Карпати. Полонинська ватра



4.

4. Одеський морський порт



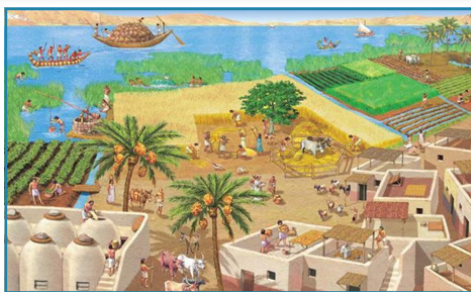
5.

5. Виллов риби в Норвегії

Водночас діяльність людини впливає на природне середовище. Є приклади, коли людина пристосувалася до природних умов і гармонійно співіснувала з природою. Втім, багато прикладів хижацького ставлення людей до природного середовища: забруднення довкілля, нищення лісів, браконьєрство тощо.

### Обговоріть у класі!

Розгляньте ілюстрації параграфа. Які з них свідчать про гармонійне співіснування людини і природи, а які – про негативний вплив людини на довкілля? Свою відповідь обґрунтуйте.



1.



2.



3.



4.

1. Долина річки Ніл у стародавні часи (художня реконструкція)
2. Вирубка лісів
3. Забруднення водойм
4. Промислові викиди

### 3. Які є види карт?

Географічні карти (їх часто називають фізичними) відображають географічний простір. За ними можна довідатися про місце розташування певної країни, її основні населені пункти, кордони, про її природні умови, наприклад, про наявність чи відсутність гір, річок, озер, пустель, долин тощо.

Для відображення повнішої інформації про країну, на карти часом наносять додаткові відомості. Наприклад, якщо позначити на карті корисні копалини й підприємства, ми дізнаємось про господарство країни; нанесені на карту лінії залізниць і автомобільних доріг покажуть розвиток транспорту.

#### Запам'ятайте!

Карта — зменшене зображення поверхні Землі й окремих її частин (материків, країн, регіонів, поселень тощо) на площині за допомогою умовних позначок.

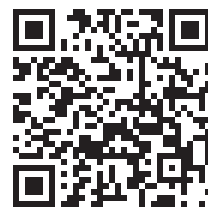
дна Світового океану, метеорологічні (для прогнозу погоди), ґрунтові (показують різні види ґрунтів та їх якість), політичні (позначають розташування сучасних держав та їхні кордони) тощо. Для того щоб їх переглянути та відшукати потрібну інформацію, можна скористатися як відповідним атласом так і мережею Інтернет. Наразі популярними є електронні карти, які дають змогу через мобільний телефон, комп'ютер чи планшет орієнтуватися на місцевості і відшукати потрібний об'єкт.

#### Поміркуйте!

Чому є різні види карт? Яку роль вони відіграють у повсякденному житті людини?

#### Для допитливих!

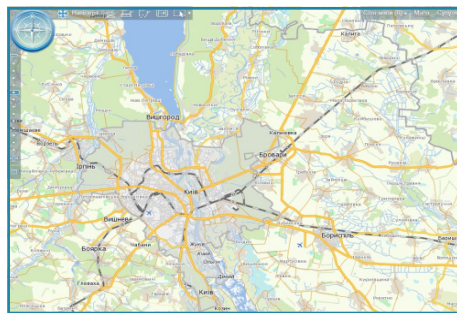
«Як з'явилися карти».



<https://bit.ly/3ekVQze>



1.



2.

1. Фізична карта України. 2. Електронна карта автомобільних доріг Київської області (фрагмент)

### 4. Що таке історична карта та історичний простір?

Для вивчення історії важливими є історичні карти. **Історичні карти** — це вид карт, на яких за допомогою умовних позначок відображені історичні події та явища.

#### Працюємо в парі

Встановіть, чим історичні карти відрізняються від географічних.



Історична карта через умовні позначення дасть змогу з'ясувати, де і як виникали держави, як змінювалася їхня територія, де проходили важливі торговельні шляхи, маршрути морських експедицій, які держави воювали між собою, як рухались їхні війська тощо. На історичній карті також позначаються міста, місця боїв, визначні пам'ятки історії, старовинні фортеці. Тобто історична карта відображає **історичний простір**.

Під час роботи з картою як джерелом інформації потрібно дотримуватися таких правил:

1. Прочитайте назву карти. Починати роботу з картою варто з її назви, яка завжди містить вказівку на історичний час та історичний простір.

2. Знайдіть і уважно вивчіть легенду карти, яка містить умовні позначки, що використані для відображення історичних подій чи особливості розвитку території; уважно ознайомтесь із ними. Зазвичай її розміщують в одному з кутів карти.

Зазвичай на історичних картах послугуються такими умовними позначеннями.

Щоб відобразити спрямування руху різних учасників подій (пересування в просторі народів, війська), використовують стрілки різної форми і кольору.

Місця важливих битв позначають схрещеною зброєю (мечі, списи, штики тощо).

Міста позначають на карті кружечками або квадратами, а невеликі поселення кружечками малого розміру чи крапкою.

Території розселення різних племен і народів, країн і держав позначають різними кольорами.

Щоб позначити кордони держав та інші межі використовують різнокольорові лінії (суцільні, пунктирні, штриховані тощо). Наприклад, — — — — —, — — — — —, — — — — —.

3. Описуючи територію держави варто показати не лише її кордони, а й назвати сусідні країни, народи, вказати найбільші міста, річки, моря, гори, пустелі, степи і т. ін. на її території.

4. Варто пам'ятати, що верхня частина карти – це напрям на північ, нижня – на південь. Тому, показуючи на карті об'єкти, варто використовувати такі слова:

«на північ від», «на південь від», «на захід», «на схід». Уникайте слів «вище», «нижче», «справа», «зліва». Річки слід показувати за течією від витоків до гирла. Напрямки руху різних учасників подій (наприклад, військові походи) показуйте за стрілками, які позначено на карті.

Спробуємо застосувати набуті знання на практиці. Проаналізуйте в класі історичну карту «Стародавній Єгипет» згідно з наведеними правилами й підготуйте відповіді на запитання: 1. Який історичний час відображений на карті? 2. Як змінювалася територія Стародавнього Єгипту в часі? 3. Про які історичні події можна довідатися з цієї карти та плану-схеми битви? 4. З ким воювали правителі Стародавнього Єгипту?

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Що означають такі слова ■ простір життєдіяльності людини ■ географічний простір ■ карта ■ історична карта ■ легенда карти  
2. Які бувають види карт?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Яку роль у житті людини відіграють природне, соціальне та штучне середовища?</p> <p>2. Чому карта є важливим джерелом інформації? В яких випадках використання карт є необхідним?</p> <p>3. Чим історичні карти відрізняються від географічних? Про що можна дізнатися з історичних карт?</p>	<p>Відшукайте в мережі Інтернет різні види карт України: фізичну, адміністративну, історичну тощо. Порівняйте їх. Що в них спільного, а що відмінного? Яку інформацію можна отримати з кожного виду карт?</p>	<p>1. Висловіть судження, чому історію називають мандрівкою в часі та просторі. Які особливості географічного та історичного просторів?</p> <p>2. Поміркуйте, як географічне розташування та природні умови вашого регіону вплинули на заняття та побут населення.</p>

## ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Яку роль карти відіграють у повсякденному житті людей? Назвіть випадки, коли карта стала вам (або вашим рідним чи знайомим) у пригоді.



## § 6. Україна та її сусіди на історичних мапах

(практичне заняття)

### Обговоріть у класі!

Розгляньте зображення давніх карт. Порівняйте їх із сучасними. Що в них подібне, а що відмінне?

Український народ має давню історію державотворення. Історики виокремлюють такі періоди, пов'язані зі становленням української державності: 1. Період Київської держави (княжа Русь-Україна. IX–XIII ст.); 2. Період Королівства Руського (Галицько-Волинська держава. XIII — середина XIV ст.); 3. Період Козацької республіки (Військо

Запорозьке — Гетьманщина. Середина XVI — XVIII ст.); 4. Період творення нової України (XIX–XXI ст.).

Відомості про ці періоди відображено на сучасних історичних картах. Спробуємо дослідити їх як джерело інформації.

**Об'єднайтеся у групи** і спільно проведіть дослідження однієї з історичних карт (кожну може досліджувати кілька груп). Розподіліть між собою завдання та підготуйте на них відповіді. Використайте при цьому коротку довідкову інформацію про цей період. Дотримуйтесь пам'ятки роботи в малих групах. Результати вашого дослідження представте однокурсникам/однокурсницям.

### *Група 1. «Київська держава за часів Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.)»*

З другої половини IX до середини XIII ст. на українських землях існувала Київська держава, або Русь. Під час правління Ярослава Мудрого вона досягла найвищого розквіту і стала однією з наймогутніших європейських держав. Після його смерті Київська держава розпалася на кілька самостійних князівств. Навала кочових орд монгольського хана Батия призвела до занепаду могутньої держави, яка з часом припинила існування.

Розглянувши карту, підготуйте відповіді на запитання: 1. Який історичний період відображено на цій карті? 2. Опишіть територіальні межі Київської держави за Ярослава Мудрого. Використайте при цьому назви річок, морів та гір. Вкажіть назви сусідніх держав та племен. 3. Назвіть столицю Київської держави та розкрийте особливості її місцезнаходження. 4. Яку додаткову інформацію можна отримати з цієї карти?



**Група 2. Галицько-Волинська держава напередодні монгольської навали.**

З розпадом Київської держави у XII ст. традиції державності перейшли до Королівства Руського. Ця держава була утворена на західноукраїнських землях унаслідок об'єднання Волинського та Галицького князівств, а в окремі періоди охоплювала й землі Наддніпрянської

Русі-України. Найвідомішим правителем Галицько-Волинської держави вважають короля Данила Галицького. За його часів було засновано Львів.

Розглянувши карту, підготуйте відповіді на запитання: 1. Який історичний період відображено на цій карті? 2. Опишіть територіальні межі (кордони) Галицько-Волинської держави напередодні монгольської навали. Вкажіть назви сусідніх держав та народів. 3. Назвіть міста, які входили до складу Галицько-Волинської держави напередодні монгольської навали. 4. Яку додаткову інформацію можна отримати з цієї карти?



*Група 3. Українська козацька держава — Гетьманщина за часів Богдана Хмельницького.*

Це період виникнення та розвитку козацтва, осередком якого стала Запорозька Січ. Козацька держава утворилася в результаті Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Вона існувала до кінця XVIII ст. і була ліквідована російською царицею Катериною II.

Розглянувши карту, підготуйте відповіді на запитання: 1. Який історичний період відображено на цій карті? 2. Опишіть територіальні межі (кордони) Козацької держави – Гетьманщини за Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). Вкажіть назви сусідніх держав. 3. Назвіть столицю Козацької держави та розкрийте особливості її місцезнаходження. 4. Яку додаткову інформацію можна отримати з цієї карти?



#### Група 4. Україна в 1917–1919 рр.

Втративши державність, український народ опинився в межах двох імперій — Російської та Австрійської, згодом перетвореної на Австро-Угорську. Протягом XIX — на початку XX ст. зароджується й розвивається національний рух, який завершується Українською революцією 1917–1921 рр. та відродженням державності (період існування Української Народної Республіки). Утім, відстояти державність у той час не вдалося.

Розглянувши карту, підготуйте відповіді на запитання: 1. Який історичний період відображено на цій карті? 2. Опишіть територіальні межі (кордони) Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки та задекларовані кордони Української Народної Республіки станом на 22 січня 1919 р. Вкажіть назви сусідніх держав 3. Назвіть міста, які входили до складу Української Народної Республіки. 4. Яку додаткову інформацію можна отримати з цієї карти?



### Група 5. Суверенна Україна та її сусіди на карті Європи

24 серпня 1991 р. на позачерговій сесії Верховної Ради УРСР<sup>1</sup> було ухвалено Акт проголошення незалежності України. Наша країна стала незалежною державою з неподільною та недоторканою територією, на якій чинними є тільки власні Конституція, закони та постанови уряду.

Революція Гідності, яка втілила бажання українців відстояти своє європейське майбутнє, призвела до повалення проросійського президента Віктора Януковича. Втім, скориставшись політичною кризою, керівництво Російської Федерації, порушуючи всі міжнародні норми, в 2014 році розпочало агресію проти нашої держави.

<sup>1</sup> УРСР - Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Військова окупація Російською Федерацією Криму, частини Луганської та Донецької областей була засуджена міжнародними організаціями та більшістю країн світу. Завдяки мужності українських воїнів та розбудові збройних сил вдалося зупинити подальше просування російських військ і проросійських незаконних збройних формувань углиб країни.

Розглянувши карту, виконайте наступні завдання: 1. Опишіть територіальні межі (кордони) України. 2. Визначте, з якими державами Україна має спільні сухопутні державні кордони, а з якими – морські. 3. Визначте особливості географічного розташування України. Чи згодні Ви з твердженням, що Україна має вигідне географічне розташування? Свою думку обґрунтуйте. 4. Яку додаткову інформацію можна отримати з цієї карти?



### Обговоріть у класі!

Після завершення групової роботи обговоріть у загальному колі, що було важливим на цьому уроці. Що виявилось найцікавішим? Висловіть судження, чому історична карта є важливим джерелом інформації.

Продовжіть речення:

«Після практичної роботи я знаю.....; вмію....., розумію.....»

«Мені було цікаво (не цікаво) на уроці, тому що...»

## § 7. Локальна історія та етнографічні регіони України

### 1. Що вивчає локальна історія?

Історія як наука досліджує різноманітні аспекти історичного буття людини, а не лише минуле на рівні держави чи суспільства. Минуле окремих населених пунктів, районів, областей та регіонів, родини та різних локальних спільнот, місцевих закладів культури і освіти, установ та підприємств вивчає локальна історія.

**Локальний** (лат. *localis*, від *locus* – місце) – місцевий, той, що не виходить за визначені межі.

### Працюємо в парі

Ознайомтеся з текстом і визначте, які чинники впливали на формування історико-географічних регіонів.

Ознайомтеся з текстом і визначте, які чинники впливали на формування історико-географічних регіонів. Ознайомтеся з текстом і визначте, які чинники впливали на формування історико-географічних регіонів.

Ознайомтеся з текстом і визначте, які чинники впливали на формування історико-географічних регіонів.

**Етнографічний регіон** – територія, яка за історичною долею та особливостями в господарській діяльності населення, його традиціях, одязі, типів житла, побуті є самобутньою. Особливості кожного регіону склалися протягом століть під впливом різноманітних факторів: історичних, кліматичних, географічних.

Кожен етнографічний регіон України має свою історію. Їхні назви зафіксовано в історичних документах та історичній пам'яті людей. Особливості розвитку різних регіонів залежали також від природних умов, властивих певному краю. Особливості клімату, наявність чи відсутність лісів, гірська чи рівнинна місцевість, близькість до моря зумовлюють характерні риси господарювання населення, типу житла, особливості одягу та кулінарії. На особливості розвитку окремих регіонів могли певним чином впливати культура і побут сусідніх народів.

Поділ України на етнографічні регіони має умовний характер. Етнографічні регіони, на відміну від сучасних адміністративних областей, не мають чітких меж і територіально не збігаються з ними. Це зумовлено

### Обговоріть у класі!

У чому важливість вивчення локальної історії?

Дослідження локальної історії ми будемо здійснювати в межах проекту «Історичними стежками рідного краю».

Дослідження локальної історії ми будемо здійснювати в межах проекту «Історичними стежками рідного краю».

### 2. Які етнографічні регіони є на теренах України?

На попередньому уроці ми дізналися, що відповідно до Конституції «територія України в межах існуючого кордону є цілісною і неотторканною». Втім, це не означає, що життя в усіх регіонах держави одноманітне. Україна представлена розмаїттям регіональних особливостей, які втілюються в заняттях насе-

лення, його традиціях, побуті, кулінарії, обрядах, типах житла, хатньому начинні, одягу. Тому вчені виокремлюють певні етнографічні (історико-географічні) регіони України.

тим, що протягом історії кордони таких регіонів змінювалися; окремі з них у різний час входили до складу різних держав.

Досліджуючи етнографічні регіони, історики мають на меті вивчити спільноти, що існували тут у минулому, і пояснити наявні в українців особливості господарювання, архітектури, побуту, традицій.



1.

1. Традиційний костюм Східного Полісся. Кінець XIX – початок XX ст. (сучасний малюнок)

2.

2. Традиційний костюм українців Східного Поділля. Кінець XIX – початок XX ст. (Сучасний малюнок).

У вчених немає єдиної думки, щодо кількості та назв етнографічних регіонів на теренах України. Втім, більшість із них вирізняють такі: Середня Наддніпрянщина, Полісся, Волинь, Поділля, Галичина, Закарпаття, Буковина, Бессарабія (Південна), Таврія, Причорномор'я, Буджак, Запоріжжя, Донщина, Слобожанщина і Сіверщина.





### 3. Про що можна довідатися, вивчаючи походження географічних назв?

Досліджуючи минуле, історики постійно зустрічаються з географічними назвами – назвами місцевості, регіону, населених пунктів, водойм, вершин, долин, гірських хребтів тощо. Вчені називають їх **топонімами**.

Досліджуючи топоніми можна отримати важливу інформацію про минуле свого краю чи регіону: його природні умови, господарську діяльність, етнічний склад населення, певні історичні події тощо.

**Топоніміка** (від грецьких слів *topos* – місце, місцевість, область, країна, простір й *onoma* – назва, найменування, ім'я) – наука, що вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання і вимову.

**Топонім** – назва місцевості, регіону, населеного пункту, річки, озера, моря, об'єкту рельєфу, тобто географічна назва.

Досить часто населенні пункти називали на честь конкретних людей, наприклад місто Львів заснував князь Данило Галицький у XIII ст. і назвав ім'ям свого сина Лева. Цікаву інформацію можуть надати й назви сіл та невеликих містечок. Наприклад назву селам Великій і Малій Олександрівкам (Київська область) дав поміщик Ремерс на честь дружини Олександрі. Назви села отримали від кількості дворів: у Великій їх було на той час 53, а в Малій — 38.

Деякі назви населених пунктів в Україні вказують на їх розташування. Так, назва міста Балаклія (Харківська область) походить від найменування річки Балаклійка (раніше мала назву Суха Балаклія). Припускають, що назва річки тюркського походження – від слова балак – невелика річка, дрібна протока. Місто Луганськ назване за іменем річки Лугань. У свою чергу, назва річки походить від слова «лут» (річка має широку лугову заплаву).

Окремі топоніми утворилися від назв тварин, птахів та рослин: міста Березань, Вишневе, Дубно, Лисичанськ, Лебедин, Сосниця; селища та села Березне, Вільшана, Козелець, Кропивне; річки Велика Карасівка тощо.

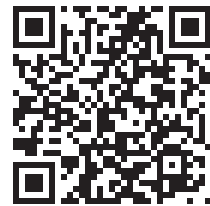
Часом населені пункти називали за родом діяльності його жителів: Бортничі, Бортники, Бондарі, Ковалі, Кожум'яки, Рудники, Шахтарськ та ін. Деякі топоніми свідчать, що в минулому на цій території проживав певний народ. Назва

### Працюємо в парі

Порівняйте карту «Етнографічні регіони України» та адміністративну карту України (розміщена на форзаці підручника). Що в них є спільним, а що — відмінне?

### Для допитливих!

Цікава топоніміка



<https://bit.ly/3msdSEd>

Мандрівка  
етнографічними  
регіонами

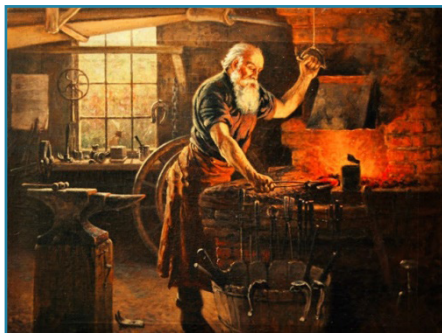


<https://bit.ly/3Eje7b0>

етнографічного регіону Таврія (історична назва Криму) походить від назви племені таврів, які проживали в ньому в давнину.



1.



2.



3.



4.

1. Бортництво — розведення бджіл у бортях, лісове бджільництво

2. Ковальство — обробка металу способом кування. Ковалі виготовляли з металу зброю та різноманітні речі господарського призначення (молотки, лопати, сапи, сокири, ножі, цвяхи, замки, залізні ворота й огорожі, стремена тощо)

3. Кожум'яки за роботою. Кожум'яка, мнець — майстер, що за часів Русі заготовлював і готував сировину для виробів зі шкіри

4. Бондарство — вид деревообробного промислу, пов'язаний з виготовленням ємностей — бочок, діжок, барил, цебер тощо

Певні топоніми мають іншомовне походження – назву багатьом із них дали народи, що населяли територію сучасної України в давнину. Назва Дніпро є скіфською за походженням Данапр і перекладається як глибока річка (дан — річка + ап — глибокий).

Отже, географічні назви (топоніми) несуть на собі відбиток різних періодів історії нашої країни і є цінним історичним джерелом. Недарма, топоніміку називають «літописом землі».

#### **4. Практична робота «Уявна екскурсія етнографічними регіонами України»**

**Оберіть спільно з учителем один із варіантів проведення практичної роботи.**

##### ***І варіант. Працюємо в групах!***

Уявіть, що вам доручили провести рекламну компанію з історичного туризму. Підготуйте рекламну листівку чи презентацію про один з етнографічних регіонів України.

**II варіант. Працюємо в групах!**

1. Уважно проаналізуйте карту «Етнографічні регіони України». Визначте межі етнографічного регіону, де ви живете. Позначте на контурній карті його розташування.

2. Вкажіть (запишіть у зошиті) етнографічні регіони, розташовані у центрі, на заході, сході, півдні та півночі України. Які з регіонів ви відвідували?

3. Позначте на контурній карті обраний вами (або за вказівкою вчителя/вчительки) регіон. Опишіть його місцезонашування та природні умови.

4. Що означає назва етнографічного регіону?

5. Підготуйте коротеньку інформацію про особливості цього регіону. Скористайтеся інформацією, розміщеною на сайті інтернет-підтримки підручника.

**ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.**

**Знаю:** 1. Що означають такі слова ■ локальна історія ■ етнографічний регіон ■ топоніміка

2. Що вивчають локальна історія та топоніміка?

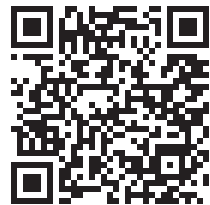
РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. Чому географічні назви (топоніми) є цінним історичним джерелом? 2. Чим етнографічні регіони відрізняються від адміністративних областей? 2. Які чинники впливали на формування етнографічних регіонів?	1. Здійсніть віртуальну подорож на сайті Національного музею народної архітектури і побуту України або іншого краєзнавчого музею України (на ваш вибір). Ознайомтеся на сайті з його експозиціями. Яке враження вони на вас справляють? Що нового ви дізналися?	1. Поміркуйте, чому межі етнографічних регіонів не збігаються з межами сучасних адміністративних областей. Свою думку обґрунтуйте. 2. Висловіть судження, чому поділ України на етнографічні регіони має умовний характер.

**ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ**

Спробуйте встановити, як природні умови етнографічного регіону, на теренах якого ви проживаєте, вплинули на одяг, їжу, житло, заняття та звичаї його населення.

**Досліджуємо історію рідного краю.**

**Міні-проект «Історичними стежками рідного краю»**



<https://bit.ly/3HalbZo>

## УРОК-УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ВСТУПУ ТА РОЗДІЛУ 1.

### Варіанти запитань та завдань для обговорення в класі

1. У чому полягають унікальність та неповторність кожної людини? Уявіть ситуацію, що всі люди стали однаковими і за зовнішністю, за характером, вподобаннями, звичками тощо. На вашу думку, до яких змін у суспільстві це призвело б?

2. Чому гідність належить до основних загальнолюдських цінностей?

3. Яку роль відіграють суспільство та спільноти в житті людини? Що означає жити в суспільстві? Чи може людина жити поза суспільством?

4. Що вивчає історія?

5. Спільно обговоріть вислови відомих людей, прислів'я та приказки про рідний край. Які слова використані в них для опису ролі рідного краю в житті людини?

*В дитинстві відкриваєш материк, котрий назветься потім —  
Батьківщина (Л. Костенко)*

*Забудеш рідний край – твоє всохне коріння (П. Тичина)*

*Мало любити свій рідний край, його треба знати (М. Рильський)*

*Пізнай свій край... себе, свій рід, свій народ, свою землю – і ти побачиш шлях у життя. Шлях, на якому найповніше розкриються твої здібності. Ти даси йому продовження, вторувавши стежину, із тієї стежини вже рушили у життя твої нащадки. І також будеш ти (Г. Сковорода).*

6. Висловіть судження, чому історію називають мандрівкою в часі та просторі. Які особливості географічного й історичного просторів?

7. Як пов'язані географічні чинники, навколишнє середовище та спосіб життя і світогляд людей?

8. Про що можна довідатися, досліджуючи походження топонімів?

9. В чому особливість етнографічних регіонів?

10. Що вивчає локальна історія?

11. Як історична карта допомагає описати і зрозуміти історичну подію?

12. Чи впливають люди на довкілля? Якщо так, то як саме?

**Пройти тестування онлайн з  
теми «Історичний час і простір»**



<https://forms.gle/yX9v1tuyAGtq8Ggn6>

## Розділ 2

# ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

## § 8. Інформація в минулому і тепер

Розвиток людства завжди був пов'язаний з отриманням (обміном), використанням та зберіганням інформації.

У наш час, коли існують книги, журнали, газети, мобільний зв'язок, фото- та відеотехніка, телебачення, комп'ютер, різноманітні копіювальні прилади, мережа Інтернет, здійснювати пошук інформації, передавати її на відстань та зберігати зовсім не важко. Але як діяли в таких випадках наші предки коли не було сучасних технічних засобів? Тож здійснимо мандрівку в минуле світу інформації та медіа.

### 1. Яким було значення винайдення писемності в історії людства?

З виникнення найдавніших держав наприкінці IV тис. до н. е. з'являється й писемність. Вона була необхідна для записів і поширення законів, ведення державних справ, листування між державами, поширення знань тощо.

Виникнення писемності як своєрідного засобу спілкування має величезне значення для розвитку людства. Вона допомогла людям подолати простір і час. Завдяки писемності люди можуть передавати інформацію на великі відстані та зберігати її протягом багатьох років та навіть тисячоліть.

Невід'ємною ознакою писемних джерел інформації є текст. Текст фіксується на певному носії (камені, глиняній табличці, папірусі, пергаменті, берестяній

**Медіа** (англ. *media*, від лат. *medium* — посередник) — засоби поширення та зберігання інформації, призначені для її донесення в часі та просторі

Слово **«інформація»** походить від лат. *informatio* (роз'яснення) й означає відомості про осіб, навколишнє середовище, факти, явища, події, що відбуваються в ньому.

### Для допитливих!

Як первісні люди здобували та поширювали інформацію



<https://bit.ly/3JfClGH>

### Поміркуйте!

На основі тексту визначте значення писемності в історії людства.

грамоті, папері, електронному носії тощо) і несе певну інформацію.

Тексти писемних пам'яток зберігають людський досвід, передаючи його з покоління в покоління. Також писемність відіграла об'єднуючу роль в суспільстві і є необхідною умовою існування держави. Завдяки писемності люди могли записувати і поширювати по всій державі укази правителів, закони та інші важливі державні документи, повідомлення, вести діловодство, облік майна та виконаних робіт тощо. Це давало змогу оптимально організувати управління державою, суспільне життя, виробництво, торгівлю, розвивати науку.

**Писемність** — засіб передавання мови людини за допомогою спеціальних знаків (літер, ієрогліфів, клинців тощо).

**Текст** — це група речень, об'єднаних спільним змістом (темою), головною думкою та граматичними засобами.



1.

2.



3.



1. Давньоєгипетські ієрогліфи висічені на камені
2. Сувої з папірусу. В одному з музеїв зберігається сувій завдовжки понад 40 м
3. Давньокитайські бамбукові дощечки з написами

**Для допитливих!** Чи цікаво вам, друзі, дізнатися якою була писемність в стародавні часи? А як виглядали тогочасні книжки?

Якщо так, то здійснимо уявну подорож у світ писемності епохи стародавнього світу. Для цього пропонуємо скористатися QR-кодом або відповідним покликанням.

<https://bit.ly/3DQpbx5>



## 2. Як виникло книгодрукування?

Були часи, коли людство не мало копіювальної техніки – друкарських верстатів, ксероксів, принтерів, тому кожна книга писалася вручну й коштувала дуже дорого. Втім, розвиток господарства, освіти та культури підвищував попит на книжки. Тож одним із найбільш значущих в історії людства винаходів стало книгодрукування.

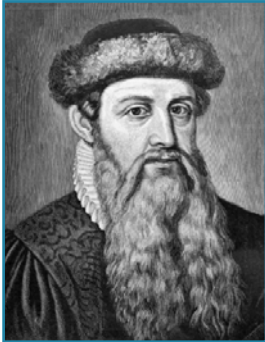
У середині XV ст. німецький винахідник Йоганн Гутенберг винайшов друкарський верстат і спеціальну фарбу для літер. Близько 1445 р. він видав першу друковану Біблію.

## Поміркуйте!

На основі опрацювання тексту встановіть, яку роль відіграло винайдення книгодрукування для середньовічного суспільства.

строю та верхньої плити притискали паперовий аркуш до набраного тексту. За допомогою друкарського верстата можна було виготовити до 100 відбитків на годину.

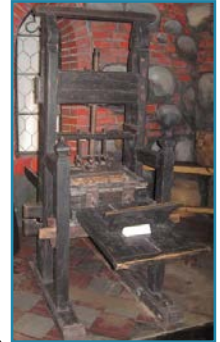
Винайдення книгодрукування мало величезне значення в історії людства. Раніше написання текстів та виготовлення книги вимагали багато часу (декілька місяців, а то й років), терпіння й майстерності, адже робилося це все від руки<sup>2</sup>. Відповідно, книги були рідкістю і коштували вони дорого. Після винаходу Гутенберга рукописні книги змінилися друкарськими.



1.



2.



3.

1. Йоганн Гутенберг

2. Рухомі металеві літери і пристрій для набору тексту (верстатка), уперше створені Гутенбергом

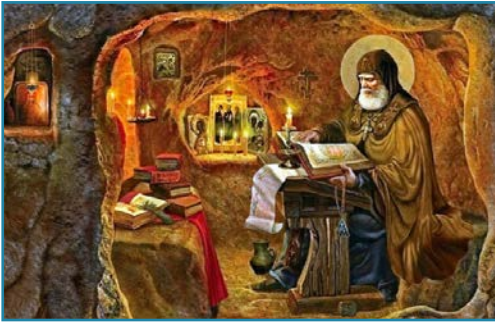
3. Ручний друкарський верстат Гутенберга

Протягом кількох десятиліть друкарство поширилося в багатьох європейських країнах. Книг стало більше, ціни на них різко знизилися. Друковані видання стали доступнішими, а це істотно збільшило кількість читачів. З розвитком друкарства зростає і грамотність населення. Подальший розвиток друкарства зумовив появу друкованих листівок, газет, журналів і, зрештою, розвиток сучасної преси.

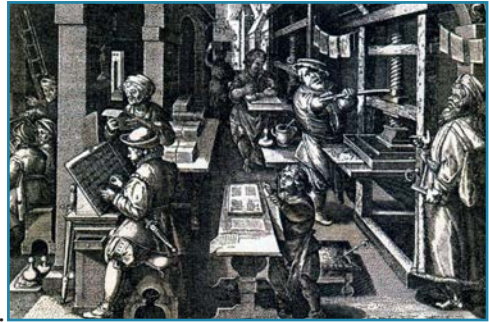
## Працюємо в парі

Порівняйте роботу літописця та працівників друкарні часів Гутенберга. Які відмінності у процесі підготовки книг ви помітили?

<sup>2</sup> Тривалий час книги в середньовічній Європі виготовляли з пергаменту. Перші паперові книги в Європі з'явилися значно пізніше, лише в XIII ст. Їх писали від руки. На виготовлення однієї книги витрачали багато часу - декілька місяців, а то й років.



1.



2.

1. Нестор-літописець за роботою (сучасний малюнок)
2. Друкарня часів Гутенберга. Гравюра XIX ст.

Першу відому в Україні книгу було надруковано у Львові Іваном Федоровим (Федоровичем) у 1574 р. Тут він облаштував власну друкарню й надрукував «Діяння та Послання Святих Апостолів». У тому самому році Іван Федоров надрукував перший східнослов'янський Буквар.



1.



2.

1. «Дії і Послання Святих Апостолів», надруковані Іваном Федоровим у Львові в 1574 р.
2. Буквар Івана Федорова

#### 4. Які є сучасні види джерел інформації?

Винаходи XIX–XX ст. (телефон, телеграф, фотоапарат, радіо, телебачення, комп'ютери, супутниковий зв'язок, мобільний телефон) змінили світ інформації. Відтепер вона поширювалася набагато швидше, ніж у попередні епохи. З'явилися нові джерела інформації – фотографії, кіноплівки, платівки, магнітні оптичні диски, флеш-накопичувачі.

У цей час набувають розвитку такі засоби масової комунікації (масмедіа), як преса (газети, журнали, книжки), радіо, телебачення, кінематограф, реклама та ін.

#### Працюємо разом!

Перегляньте ілюстрації параграфа. Порівняйте засоби передавання інформації минулого і сучасності, якими ми користуємося в повсякденному житті. Завдяки чому, на вашу думку, відбулися такі зміни?



**Масова комунікація** (англ. *mass communication*) — процес одночасного та швидкого поширення інформації на великі спільноти людей за допомогою засобів масової інформації (преси, радіо, телебачення, кіно, Інтернету).



1.

2.

1. Телефонний апарат Белла (1877 р.)

2. Мартін Купер — американський інженер та фізик, який у 1973 р. здійснив перший дзвінок по мобільному телефону. В руках у нього одна з перших моделей стільникового телефону

Наприкінці ХХ ст. створено всесвітню систему комп'ютерних мереж Інтернет (Всесвітня павутина). Цей винахід змінив основи створення, поширення і використання інформації у світі. Завдяки Інтернету виник єдиний інформаційний простір.

Нові медіа (Інтернет, телебачення, кінематограф та ін.) поєднують у собі різні знакові системи створення і передачі інформації: слово, зображення, звук. Їхньою особливістю є те, що вони передають інформацію одночасно на чисельно великі групи людей. За текстом, призначеним для великої кількості людей, закріпилася назва медіатексту. До медіатексту належать: газетний, новинний текст, телепередача, реклама, листівки, буклети, радіотекст, інформація на сайті та ін.

В Інтернеті розміщено величезні обсяги різноманітної інформації, тому без певної допомоги та сортування знайти потрібну інформацію було б дуже важко. Нині існує чимало пошукових інтернет-систем (Google, Yahoo, Bing, Baidu, META, ukr.net та ін.). Їхнє завдання — за ключовими словами відібрати й подати користувачеві сайти з необхідною інформацією.

**Медіатекст** — усний чи писемний твір, призначений для комунікації та збережений на великі спільноти людей. Він є продуктом діяльності засобів масової інформації (масмедіа): преси, кіно, радіо, телебачення, Інтернет тощо. Суть медіатексту — конкретна інформація, що розповсюджується з метою впливу на громадську думку, переконання.

Також Інтернет є зручним способом комунікації. За допомогою електронної пошти (e-mail) можна пересилати, отримувати листи та документи з різних кінців світу за частку секунди. Соціальні мережі та месенджери дають змогу знайомитися та спілкуватися з великою кількістю людей, дізнаватися багато цікавого.

Водночас Інтернет, як і будь-яке явище, має недоліки. У Всесвітній павутині розміщено чимало недостовірної і шкідливої інформації. Відповідно, інформацію з мережі варто ретельно перевіряти на достовірність. Інтернет-шахраї можуть використати інформацію про особу з корисною метою. Тому слід з обережністю розміщувати відомості про себе та своїх рідних. Однак зазначене вище не применшує ролі Інтернету в житті сучасної людини.

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Що означають такі слова ■ інформація ■ писемність ■ текст ■ медіатекст ?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Поміркуйте, чому виникнення писемності збіглося в часі з виникненням найдавніших держав.</li> <li>2. Як винаходи XIX–XX ст. змінили світ інформації?</li> <li>3. Наведіть кілька прикладів важливості інформації для людини і суспільства в минулому і тепер.</li> </ol>	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. За допомогою пошукових інтернет-систем знайдіть цікаву інформацію про діяльність Йоганна Гутенберга та Івана Федорова. Представте результати свого пошуку однокласникам.</li> <li>2. Охарактеризуйте способи збереження та передавання інформації в минулому і тепер.</li> </ol>	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Висловіть судження, у чому полягає значення писемності для людства.</li> <li>2. Обговоріть питання про значення книги для людини.</li> <li>3. Яку роль відіграє Інтернет у житті людини та суспільства? Чи може Інтернет замінити для людини книги? Свою відповідь обґрунтуйте.</li> </ol>

## ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Яку роль відіграє інформація у твоєму житті, житті твоєї родини? Поміркуй, чому сучасне суспільство часто називають інформаційним.

## § 9. З глибини століть до наших днів

### 1. Що таке історичні джерела?

Особливістю історичної науки є те, що вона вивчає реальність, яка відійшла в минуле. Втім, це не означає, що в науковій діяльності історик має справу з тим, чого немає. Адже діяльність людини в будь-які часи завжди залишала після себе «сліди» — це і залишки посуду, жител, і знаряддя праці, зброя, зображення, писемні документи тощо. Кожна знайдена річ чи документ, що відображають той чи інший бік людської діяльності в минулому, є історичним джерелом.

**Історичні джерела** — речові знахідки, писемні пам'ятки, зображення, будівлі, звичаї, мови народів, тобто все те, що дає уявлення про минуле.

- писемні (літописи, хроніки, документи, листи);
- речові (знаряддя виробництва, предмети побуту, архітектурні пам'ятники, житло, посуд, одяг);
- усні (*історичні думи та пісні*, легенди, міфи, прислів'я та приказки, казки);
- візуальні (фотографії, відео, плакати, карикатури, листівки, картини, твори прикладного мистецтва, малюнки);
- мовні (пам'ятки мови, що містять цінні відомості про минуле топоніми, імена, прізвища, історизми та ін.);
- етнографічні (*пам'ятки, в яких* міститься інформація про походження, розселення, побут, культуру, звичаї, світогляд того чи іншого народу).

Також учені поділяють історичні джерела на первинні та вторинні. Первинними джерелами є предмети людської діяльності (документи, записи, літописи, закони, господарські знаряддя, монети, зброя, одяг тощо), створені у період часу, який відповідає події чи історичному періоду, що досліджується. Їх називають ще першоджерелами, оскільки вони несуть інформацію «з перших рук» і є початковим джерелом інформації про минуле.

### Працюємо разом!

Розгляньте ілюстрації параграфа. Визначте, на яких із них зображені первинні історичні джерела, а на яких — вторинні.

### Поміркуйте!

Чому без історичних джерел неможливо повноцінно дослідити минуле?

Варто враховувати, що історичні джерела мають неоднорідну природу і, відповідно, до них застосовуються різні методи дослідження. Тому історики найчастіше поділяють історичні джерела на такі основні види:

Вторинні історичні джерела створені або написані пізніше описаних подій. До вторинних історичних джерел належать підручники, енциклопедії, наукові праці, статті, картини. Їхні автори зазвичай не

були очевидцями історичних подій і створювали свою праці на підставі дослідження первинних джерел.



1.

1. Сторінки (ліворуч) та титул (праворуч) Літопису Самійла Величка



2.

2. Трипільська кераміка

**На основі тексту підручника** визначте особливості історичного дослідження.

## 2. Як історики відтворюють «картину» минулого за джерелами?

Професія вченого-історика цікава і схожа на роботу детектива.

Щоб відшукати нову інформацію про минуле йому потрібно провести історичне дослідження.

Своє дослідження історик завжди починає з пошуку та аналізу історичних джерел. Аби дослідження більш ґрунтовним та якісним, вчені намагаються долучити якомога більшу кількість джерел та перевірити достовірність отриманих із них відомостей.

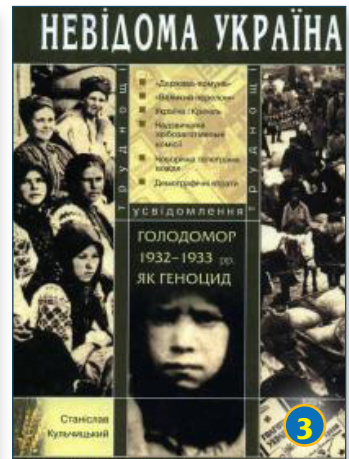
**Судження** — це особиста думка людини, яку можна підтвердити або спростувати.

Праця історика, його висновки мають спиратися на конкретні історичні факти. Під історичним фактом розуміють справжню, не вигадану подію; тобто те, що сталося, відбулося насправді в минулому. Але для історика недостатньо на основі фактів лише назвати те, що сталося. Він має насамперед встановити місце і час події, її учасників. Важливо також визначити причини, наслідки та значення події.

На підставі отриманої з історичних джерел інформації, її осмислення, історик висловлює чи висвітлює свої судження про минуле в наукових працях. У судженнях учені висловлюють свої погляди про особливості історичних періодів, про історичні події та діячів/діячок. Коли джерел недостатньо для повного відтворення минулого, вчені заповнюють «історичні порожнечі» своїми припущеннями.

**Розгляньте** обкладинки наукових праць українських істориків. На основі назв та зображень самостійно або за допомогою вчителя/вчительки визначте, про який історичний період ідеться в кожній з них.

Дослідивши та зіставивши всі доступні історичні джерела про конкретну історичну епоху, подію чи історичного діяча/діячку, історик подає свою «картину» бачення минулого. Варто розуміти: щодо однієї й тієї самої історичної події може існувати кілька поглядів, кожен з яких є по-своєму цінним.



1. Леонід Залізник. Первісна історія України» (наукова праця)
2. Дмитро Яворницький. Історія Запорізьких козаків» (наукова праця)
3. Станіслав Кульчицький. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: труднощі усвідомлення» (наукова праця)

**Практичне завдання.** Уважно прочитайте кожне речення. Визначте, які з речень є історичними фактами, а які – судженнями.

1. Історія – улюблений предмет багатьох дітей.
  2. Займатися землеробством і скотарством люди починають ще в первісні часи.
  3. Першу відому в Україні книгу було надруковано у Львові Іваном Федоровим у 1574 р.
  4. На мою думку, найзручнішим типом письма в стародавні часи був клинопис.
  5. 24 серпня 1991 р. на позачерговій сесії Верховної Ради УРСР було ухвалено Акт проголошення незалежності України.
  6. Вважаю, що з усіх історичних періодів найцікавішим є Новий час.
- Напишіть у зошиті по два факти та два судження про своє минуле чи минуле своєї родини.

### 3. Яку інформацію несуть писемні джерела?

Величезну цінність для істориків становлять писемні пам'ятки, які містять інформацію про минуле в писемній формі – літописи, хроніки, документи, листи, закони, торгові договори, газети, журнали тощо.



1. Львівська газета «Земля і воля», 2 вересня 1939 р.
2. Сторінка Радзивілівського літопису
3. Розсекречені за часів незалежності документи Державного архіву Вінницької області про Голодомор 1932–1933 рр.

Варто пам'ятати, що писемні джерела не завжди є об'єктивними: інформація у писемних джерелах може бути певною мірою упереджена або неточна. Опис однієї події може відрізнятися в різних авторів. Це пояснюється тим, що різні автори джерел, залежно від їхніх поглядів, переконань чи уподобань, можуть тлумачити один і той самий історичний факт по-різному. На зміст газет і журналів могли впливати їхні власники та органи влади.

Інколи автори документа записували те, чого самі особисто не бачили, а лише чули від інших людей, або, через страх перед правителем, перебільшували його заслуги чи замовчували про його невдачі або зловживання. Тому історикам важливо встановити достовірність інформації в документі шляхом зіставлення інформації, яку отримують з інших джерел.

У роботі з писемними джерелами вам допоможе пам'ятка:

### *Пам'ятка щодо роботи з писемним джерелом*

1. Визначте час і місце появи джерела.
2. Про який історичний факт, явище чи напрям життя суспільства розповідає історична пам'ятка? Визначте головну ідею змісту документа.
3. Хто є автором цього документа?
4. Чи був автор учасником або очевидцем описаних подій? Наскільки можна довіряти авторові/авторам документа?
5. Чи є в тексті документа явні ознаки упередженості або перекручування?
6. Що з цього документа можна дізнатися про описану подію, епоху чи особу.
7. Поміркуйте, у чому цінність джерела, стисло викладіть своє ставлення до описаних подій або діячів/діячок.

### **4. Де зберігаються писемні джерела?**

Особливу роль у збереженні документів відіграють архіви та бібліотеки. Найдавніші книгосховища – бібліотеки та архіви – виникли ще в давні часи. Про їх історію та призначення ви можете ознайомитися на сайті інтернет-підтримки підручника.

В архівах зберігаються численні документи різних історичних часів. Для їх безпечного та тривалого зберігання створюються спеціальні умови. Зокрема, приміщення архівів проектується так, аби уберегти документи від прямого сонячного проміння, забрудненого повітря, надмірної вологості та пожеж. Зберігають документи в щільно закритих коробках, які розміщують на спеціальних полицях — стелажах.



1.

1. Збереження документів у архівах



2.

2. Читальний зал Британської бібліотеки

**Архів** (з грец. «архе» — давній) — установа (або окремі підрозділи в установах, на підприємствах, в університетах тощо), де зберігають, упорядковують і досліджують писемні пам'ятки та інші види документів.

**Бібліотека** (грец. *βιβλιον* — «книжка» і *θηκη* — «сховище», «скриня») — заклад, що здійснює збирання друкованих і рукописних матеріалів, проводить їх опрацювання й відображення в каталогах, організовує відповідне їх зберігання.

В Україні мережа державних архівів охоплює більше двох тисяч установ. Це і центральні державні архіви, й архіви областей, районів, міст та територіальних громад. Також архіви мають майже всі установи.

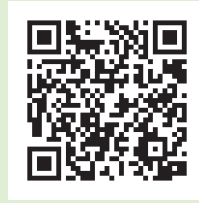
Сучасні бібліотеки стають не лише місцями зберігання друкованих і рукописних матеріалів, а й центрами надання інформаційних та освітніх послуг. Пропонуємо вирушити в увяну екскурсію бібліотеками світу в часі та просторі. З цією метою ви можете скористатися QR-кодом та посиланням.

**Для допитливих!** Найвідоміші бібліотеки давнини



<https://bit.ly/3AW7p9u>

**Для допитливих!** Цікавинки про сучасні бібліотеки світу.



<https://bit.ly/3kaCa3R>

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Що означають терміни «історичні джерела», «писемне джерело», «архів», «бібліотека»?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
1. На які види поділяють історичні джерела?	1. Як історики перевіряють достовірність інформації в писемних джерелах?	1. Висловіть судження, чому потрібно ретельно перевіряти достовірність інформації, що міститься в писемних історичних джерелах.
2. Про що ми можемо дізнатися з писемних джерел різних видів?	2. Які знання та вміння повинен мати історик, щоб досліджувати писемні джерела?	2. Чи згодні ви з твердженням, що дослідження історії неможливе без джерел? Свою думку обґрунтуйте.
3. Де зберігаються писемні джерела? Як історики їх досліджують?		

## ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Яку роль відіграють бібліотеки у твоєму житті, житті школи та громади?



## § 10. Досліджуємо речові історичні джерела

Люди навчилися писати приблизно п'ять тисяч років тому. А як же вчені-історики дізналися про те далеке минуле, коли писемності ще не було? У цьому випадку їм на допомогу приходять речові історичні джерела.

### 1. Що таке речові історичні джерела?

**Практичне завдання!** На основі інформації тексту та ілюстрацій, встановіть що є спільним для речових історичних джерел? Яку інформацію можна отримати завдяки дослідженню речових історичних джерел?

До речових історичних джерел відносять матеріальні рештки діяльності людини чи змінене людською діяльністю природне середовище. Це насамперед місця проживання людей (стоянки, поселення, городища, міста), пам'ятки архітектури, кургани, залишки жител, зброя, знаряддя праці різних епох, предмети й речі домашнього вжитку, прикраси та ін.

За всієї багатоманітності речових джерел спільним є те, що носієм інформації виступають матеріальні речі та предмети, тому до таких джерел часто застосовують й іншу назву — *пам'ятки матеріальної культури або матеріальні джерела*.

Деякі речові джерела збереглися на поверхні ґрунту, наприклад, єгипетські піраміди, архітектурні споруди, руїни окремих давніх міст та храмів. Але чимало історичних пам'яток опинилися під кількома шарами ґрунту, піску або мулу. Вчених, котрі розшукують, розкопують і вивчають давні речі та споруди, називають археологами.

### 2. Як працюють археологи?

#### Працюємо разом!

На основі тексту підручника та ілюстрацій дайте відповіді на запитання: Що таке археологія та як відбуваються археологічні розкопки? Чому археологічні розкопки проводяться за певними правилами?

Робота археолога схожа на роботу детектива. За знахідками вони можуть відтворити життя людей у далекому минулому, їх побут, вірування. У пошуках слідів минулого археологи вирушають у спеціальні експедиції. Для того щоб добувати з-під землі давні речі неушкодженими, вчені розробили певні правила їхнього пошуку та розкопування.

Перш ніж розпочати власне розкопки, дослідники проводять археологічну розвідку. Спочатку вони вивчають писемні джерела, де згадується ця місцевість, оглядають місце майбутніх розкопок. Потім археологи закладають пробний розкоп – тобто вузьку траншею, аби виявити, чи є в ґрунті цікаві для них предмети людської діяльності. Після того як у ґрунті знаходять цінні речі, розпочинається великий розкоп.

Всі роботи археологи проводять вручну за допомогою лопат, лопаток, ножив і щіток. Щоб відшукати необхідні речові джерела, іноді доводиться

перебирати руками тисячі тонн землі. Крім того, археологи точно фіксують і замальовують усі знахідки на папері.



Археологічні розкопки

Утім, археологічні пам'ятки знаходять не лише під шаром ґрунту, а й під водою. Так, під водою опинилася більша частина міста Пантікапей, що розташовувалось у Криму (в районі сучасного міста Керч) і було столицею колись могутнього царства. Аби дослідити та підняти на поверхню цінні пам'ятки, археологи з аквалангами опускаються на морське дно.



Дослідження в лабораторії

## Працюємо в парі

Складіть розповідь про особливості підводної археології за ілюстраціями підручника

Знайдені речі надсилають до лабораторії, де їх досліджують: встановлюють їхній вік і призначення, ретельно описують прикмети та ознаки. Іноді з дрібних шматочків збирають і складають цілі предмети.



1.



2.



3.

1-3 Підводні археологи за роботою.

### Ознайомтеся з текстом та ілюстраціями.

Обговоріть із сусідом/сусідкою по парті такі питання: На які види поділяються музеї? Що в них зберігається?

мо, які бувають види музеїв і в чому особливості їхньої діяльності.

За профілем музеї поділяють на історичні, краєзнавчі, природничі, літературні, меморіальні, мистецькі, етнографічні, технічні. Є також історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби, музеї історії техніки, музеї авіації, музеї-аптеки.

Загальноісторичні музеї збирають, вивчають і виставляють для огляду матеріали про розвиток суспільства в різні історичні періоди, визначні історичні події, а також знаряддя праці, пам'ятки побуту та культури.

Найбільшим таким музеєм є Національний музей історії України. У ньому зберігається понад 500 тисяч експонатів, що розповідають про історію України з найдавніших часів до сьогодення.

Філією Національного музею історії України є Музей історичних коштовностей, де експонуються витвори майстрів-ювелірів різних епох виробу

### 3. Де зберігаються речові пам'ятки історії?

Речові пам'ятки історії, зокрема знайдені археологами, зберігають у музеях. Давайте стисло розгляне-

**Музей** – установа, в якій зберігають, досліджують і виставляють для огляду різноманітні пам'ятки історії людства, природи тощо.

із золота, срібла, платини, оздоблені коштовним камінням (діамантами, рубінами, смарагдами, топазами, аметистами тощо). Серед них шедеври світового значення, зокрема й золота пектораль із кургану Товста Могила.



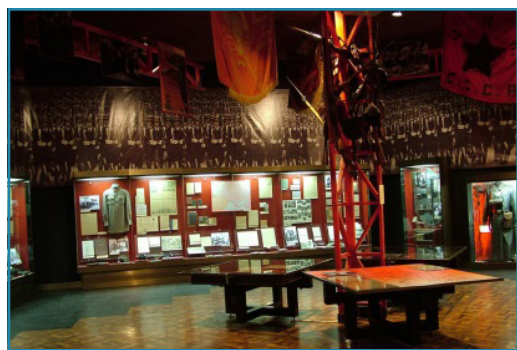
1.

1. Національний музей історії України.



2.

2. Фрагмент експозиції, присвяченої добі Русі-України



Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс



Садиба із села Медведівці, Закарпатська область. Експозиція «Карпати» Національного музею народної архітектури та побуту України

Деякі музеї присвячені окремим подіям чи історичному періоду, наприклад, «Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс», або історичному явищу «Музей гетьманства», «Музей історії релігії», історичним діячам – «Національний музей Тараса Шевченка», навіть є «музей однієї вулиці» на Андріївському узвозі.

Краєзнавчі музеї збирають, зберігають, вивчають і презентують матеріали, що розповідають про природу, економіку, історію і культуру певного краю зняряддя праці, вироби місцевих промислів різних історичних періодів, твори мистецтва, літератури, народної творчості.

Особливу популярність мають музеї просто неба, де експонати розміщені на відкритому просторі. Одним із найбільших музеїв є Національний музей народної архітектури та побуту України, розташований на мальовничій околиці Києва, у селі Пирогове.

З'явилися також музеї, де минуле поєднується із сучасними технологіями. Одним із таких є музей «Становлення української нації». Відвідувачі можуть побачити сюжети з абсолютно реалістичними 3-D фігурами видатних постатей: королів та гетьманів, військових і вчених, артистів та спортсменів.



Музей становлення української нації. Сюжет висвітлює героїчні сторінки в історії Русі-України, зокрема похід Святослава Хороброго на Дунай

Музеї стали невід'ємною частиною культури народу України. Завдяки музейним колекціям сьогодні практично кожна людина має можливість зануритися в минуле й дізнатися багато чого про життя та побут своїх предків.

#### **4. Практична робота «Про що можуть розповісти речові джерела?»**

На основі зображень археологічних пам'яток зробіть висновки про спосіб життя трипільців та їхні основні заняття. Свої відповіді аргументуйте.



1.

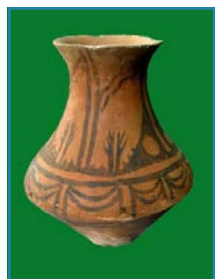


2.



3.

1. Модель храму трипільської культури
2. Керамічна модель двоповерхового трипільського житла. IV тис. до н. е.
3. Керамічний макет трипільського будинку. IV тис. до н. е.



1. Глек. IV тис. до н. е. Поселення Косенівка
2. Модель саней та фігурка бика. IV тис. до н. е.
3. Зернотертка, реконструкція серпа, глек. Трипільська культура. З експозиції музею трипільської культури Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Що означають терміни: «речове джерело», «археологія», «музей»?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЯЮ ДУМКУ
1. Яка роль археології у вивченні минулого? Чому археологічні розкопки проводяться за певними правилами?	1. Як учені-історики відтворюють події минулого? Що їм для цього потрібно?	Поміркуйте, чому археологію іноді називають «історією, яка озброєна заступом». Які якості знадобилися б вам, щоб стати археологом?
2. З якою метою створюють музеї?	2. У чому особливості різних видів музеїв? Що в них зберігається?	

### ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Які музеї є у вашому населеному пункті/районі? Сплануйте екскурсію до одного з музеїв (історичного, краєзнавчого чи меморіального профілю). Опишіть свою екскурсію та визначте, яку роль відіграє відвіданий музей у збереженні пам'яті про минулі події. Які історичні джерела вас зацікавили найбільше?

### Для допитливих!

Пропонуємо вам здійснити віртуальні екскурсії історичними музеями



<https://bit.ly/3B5gRaj>

## § 11. Значення мовних та усних історичних джерел для дослідження минулого

### Обговоріть у класі!

Перш ніж ознайомимося з текстом параграфа, зробіть припущення: Чи може ім'я та прізвище людини, казка, легенда або пісня бути історичним джерелом? Яку інформацію про минуле вони можуть нести?

**Мовні (лінгвістичні) джерела** – пам'ятки мови, що містять цінні відомості про минуле.

У багатьох мовах світу є слова або словосполучення, які виникли в певний історичний період і позначали певне тогочасне явище. Їх називають історизмами. Знання значення історизмів допомагає вченим досліджувати писемні джерела. Наприклад, із періодом Русі-України пов'язані такі слова, як воевода, дружинник, тіун, з добою козацтва кошовий, січовик, козак, осавул, мито, бунчук, оселедець тощо.

Під час вивчення параграфа 8 ви дізналися, що цінним мовним історичним джерелом є географічні назви – топоніми. Чимало інформації про минуле можна довідатися, досліджуючи імена і прізвища. Пропонуємо ознайомитися з історією українських імен і прізвищ на сайті інтернет-підтримки.

### 2. Що таке усні історичні джерела?

#### Працюємо разом!

На підставі опрацювання тексту визначте особливість усних історичних джерел.

### 1. Що таке мовні історичні джерела?

Мова одна з найдавніших форм спілкування людей, збереження та передавання інформації. Вона виникла на багато тисячоліть раніше писемності й тому містить у собі відомості про життя людей у далекому дописемному минулому.

Упродовж тисячоліть мова зазнавала змін: одні слова зникали (втрачали своє значення), з'являлися нові, а окремі слова докорінно змінювали своє значення. Часом нові слова запозичувалися з інших мов. Таким чином, ще одним видом історичних джерел є мовні (лінгвістичні) джерела слова та словосполучення, що змінювалися з плином часу і збереглися до наших днів.

У багатьох мовах світу є слова або словосполучення, які виникли в певний історичний період і позначали певне тогочасне явище. Їх називають історизмами.

#### Для допитливих!

Про що розповідають імена?



<https://bit.ly/38GOzHt>

Прізвище як історичне джерело



<https://bit.ly/2WYI9Cf>

З вікових глибин беруть свій початок легенди, міфи, билини, думи, казки, народні пісні, загадки, прислів'я та приказки українського народу. Коли не було писемності, переповідали їх усно з уст в уста, з роду в рід, від покоління до покоління. Тому ці твори називають усною народною творчістю, або фольклором.

**Усні історичні джерела** – вид історичних джерел, що містять історичні відомості в усній формі і передаються із покоління в покоління та зберігаються у пам'яті народу.



Павло Платонович  
Чубинський

У фольклорних творах набули відображення погляди людей на світ, уявлення про добро і зло, ставлення до навколишньої дійсності, побут, господарство та історія українського народу. У цьому на-самперед полягає їхня джерельна цінність.

Вчені-історики, етнографи, фольклористи, починаючи з ХІХ ст., активно їх збирали, досліджували й публікували. Одним із подвижників української фольклористи був український поет, автор слів Державного Гімну України Павло Платонович Чубинський, який опублікував сім томів пам'яток усної народної творчості.

### 3. Яку інформацію містять казки, міфи та легенди?

#### Працюємо в парі

За допомогою тексту визначте, що спільне в казках, міфах та легендах, а що – відмінне?

Казки часто називають душею народу. З раннього дитинства вони супроводжують людину протягом життя і впливають як на погляди окремої людини, так і на культуру народу взагалі. Казкові приказки збагатили та прикрасили нашу мову. Згадаймо, коли ми промовляємо: «Ранок вечора мудріший», «Де праця — там і пісня» тощо.

Незважаючи на те, що в основі казки — захоплива розповідь про вигадані події і явища, у ній відображено суспільні цінності народу, його працю і побут, природні умови. У казках засуджуються такі риси, як жадібність, бажання розкошувати за рахунок чужої праці та чужого розуму, і прославляються такі риси, як працелюбність, правда, розум, вірність, щирість («Правда і Кривда», «Золотий черевичок», «Чабанець», «Красносвіт» та ін.).

Кожен народ має свої легенди про історичне минуле. Події в легендах нерідко перебільшуються, у них допускається вигадане, фантастичне, неймовірне. Але разом із тим легенди це не прості вигадки, адже беруть свій початок з реальних подій.



Чимало інформації з усних джерел увійшло в давньоруські літописи – це народні легенди, оповідання і перекази про реальних історичних персонажів: князів Кия, Щека, Хорива, Аскольда, Діра, Олега, Ігоря, княгиню Ольгу та ін. Усім відома легендарна оповідь з «Повісті минулих літ» про заснування міста Києва тривалий час вважалася вигадкою. Однак дослідження істориків та археологів доводять, що легендарний засновник Києва був реальною особою, а саме полянським князем.



Пам'ятний знак на честь засновників міста Києва. Скульптор В. Бородай

фантастичних істот. Усі знають народні перекази про таких міфічних істот, як русалки, мавки, домовики, вурдалаки, відьми. Завдяки вивченню міфів, вчені довідуються про релігійні вірування людей у минулому.

### Обговоріть у класі!

Перш ніж ознайомимося з текстом параграфа, зробіть припущення: Чи може ім'я та прізвище людини, казка, легенда або пісня бути історичним джерелом? Яку інформацію про минуле вони можуть нести?

**Легенда** (від лат. *legenda* — те, що має бути прочитане) — невеликий за обсягом твір усної народної творчості, в якому йдеться про певну історичну подію чи життя людей, оповите казковістю, фантастикою.

**Міф** (від грец. *μῦθος* — букв. оповідь, розповідь), або міт, — стародавня народна оповідь про явища природи, історичні події тощо або фантастичні оповідання про богів, обожнених героїв, уявних істот.

Міф, на відміну від легенди, — це оповідь, що відображає уявлення наших далеких предків про створення світу, його будову, про богів і демонів, різних фантастичних істот. Усі знають народні перекази про таких міфічних істот, як русалки, мавки, домовики, вурдалаки, відьми. Завдяки вивченню міфів, вчені довідуються про релігійні вірування людей у минулому.

#### 4. Про що розповідається в українських билинах, думах та історичних піснях?

Билини створювалися протягом IX—XIV ст., і в народі їх називали «старини», «билеві пісні», «богатырський епос». Вони не мали авторів, бо їхнім творцем був народ. Виконувалися билини співцями-оповідачами в музичному супроводі гри на гусях

і передавалися від покоління до покоління. Пізніше їх було записано від виконавців і надруковано вперше на початку XIX ст.



Богатирі. Картина  
В. Васнецова.  
1881–1898 рр.  
Художник зобразив  
билинних героїв  
(зліва – направо)  
богатирів  
Добриню Микитича,  
Іллю Муромця та  
Олешка Поповича

**Билини** — фольклорні пісні історико-героїчного та соціально-побутового змісту про воїнів-богатирів, героїв та їхні подвиги.

У билинах поетично відображено історію Русі-України, боротьбу з кочовими племенами печенігів і половців, а також інші аспекти тогочасного буття — праця, торгівля, мистецтво, народні уявлення про добро і зло, війну і мир, державну владу. Позитивними героями київських і чернігівських героїчних билин були такі богатирі, як Добриня Микитич, Олешко Попович. У таких билинах народ звеличував героїчні вчинки захисників своєї країни.

Лише українській національній культурі притаманні такі твори, як думи. Їх появу дослідники пов'язують із козаччиною. Відповідно, й основною темою дум були події з життя козаків та їх боротьба із завойовниками української землі, а саме: турецька неволя, визволення з неволі та щасливе повернення до рідного краю, козацьке лицарство, Визвольна війна Богдана Хмельницького, родинне життя.



1.



2.



3.

1. О. Г. Сластіон. Портрет миргородського кобзаря Самійла Яшного
2. Лірник Тиміш з-під Полтави. Поштівка початку ХХ ст.
3. Ліра

**Історичні пісні** — це фольклорні твори, присвячені певній історичній події чи історичній особі.

Думи – усні поетичні твори про важливі події та видатних діячів/діячок української історії. Їх виконували мандрівні співці-музики: кобзарі, бандуристи, лірники. До найвідоміших дум належать «Дума про козака Голоту», «Дума про Марусю Богуславку», «Дума про Самійла Кішку», «Дума про Івася Коновченка» та ін.

За народними піснями можна простежити історію українського народу, його життя, побут, мрії, сподівання. Творцями і поширювачами таких пісень були кобзарі та лірники. У цих піснях висловлюється ставлення народу до історичних подій чи героїв.

Кобзарі оспівували Богдана Хмельницького, його сподвижників – Івана Богуна, полковника Морозенка та інших народних героїв. Це такі пісні, як «Чи не той то Хміль», «Іван Богун», «Ой Морозе, Морозенку» та ін.

### 5. Що сприяло популярності в народі прислів'їв та приказок?

Неоцінним скарбом української народної творчості є **прислів'я та приказки**. Це короткі влучні вислови, які лаконічно та в образній (поетичній) формі передають нащадкам висновки з життєвого досвіду попередніх поколінь. Їх ще називають узагальненим народним досвідом.

Влучність і стислість змісту приказок та прислів'їв сприяли їхній популярності в народі. Навіть народний календар був складений з прислів'їв та приказок. За давнім звичаєм за орієнтири бралися релігійні свята: «Прийшов Петро — вирвав листок; прийшов Ілля — вирвав і два; прийшов Спас — бери рукавиці про запас; прийшла Пречиста — на дереві чисто; прийшла Покрова — на дереві голо».

### Практична робота! «Досліджуємо пам'ятку фольклору!»

Об'єднайтеся у групи. На основі матеріалів підручника спільно проведіть дослідження однієї з пам'яток фольклору. За необхідності, зокрема якщо зустрінете у творі незнайомі слова, зверніться за допомогою до вчителя/вчительки чи скористайтеся додатковими джерелами інформації. Під час дослідження фольклорних творів спробуйте відповісти на такі запитання:

1. Про що/кого йдеться в цій пам'ятці фольклору? Якими зображені у фольклорному творі основні персонажі?
2. Визначте, який історичний період чи конкретна подія відображені в народній пам'яті. Свою відповідь аргументуйте.
3. Як відображені в фольклорному творі ідеали, буття наших далеких предків, їхня трудова діяльність та вірування?
4. Що, на вашу думку, в аналізованому творі, є правдою, а що вигадкою чи перебільшенням?
5. Висловіть своє ставлення до цих творів.



Пам'ятки фольклору: <https://bit.ly/3yXG2fe>

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Що означають такі слова ■ усне джерело ■ легенда ■ міф ■ билина ■ прислів'я

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮ ДУМКУ
<p>1. У чому особливість творів усної народної творчості як історичних джерел?</p> <p>2. Чому фольклорні твори були популярними в народі в різні історичні часи?</p>	<p>1. Які усні джерела відображають минуле періоду Русі-України?</p> <p>2. Які твори усної народної творчості належать до козацької доби? Хто був їх основними героями?</p>	<p>1. Висловіть судження, яку роль відіграють фольклорні твори в житті людини й суспільства в минулому і тепер.</p> <p>2. Поміркуйте, чому прислів'я та приказки називають узагальненим народним досвідом.</p>

### ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Знайдіть в Інтернеті чи бібліотеці один із творів усної народної творчості вашого регіону. Ознайомтеся з ним. Що нового ви дізналися про життя людей у минулому з цього твору? Висловіть судження про значення усних історичних джерел для пізнання минулого.

## § 12. Пізнання історії через візуальні джерела

### 1. У чому особливість візуальних джерел?

Всім відома народна мудрість: «Краще один раз побачити, аніж сто разів почути». І справді, інформація, отримана за допомогою зору, вважається найбільш переконливою та доступною для розуміння. Тож розглянемо ще один вид історичних джерел – візуальні. Їх ще називають зображувальними.

До візуальних (зображувальних) історичних джерел належать: фотографії, відео, плакати, карикатури, листівки, картини, ікони, твори прикладного мистецтва, малюнки.

### Працюємо разом!

За допомогою вчителя/вчительки або самостійно визначте, до якого історичного періоду належить кожне візуальне джерело. Що можна дізнатися з цих джерел про спосіб життя людей, їхні заняття чи вірування? За якими ознаками джерел ви це визначили?



1.

1. Наскельний малюнок



2.

2. Зображення з гробниці давньоєгипетського вельможі



3.

3. Рицарська кіннота. Мініатюра з Біблії Мацієвського

## Працюємо в парі

На основі тексту визначте, яку інформацію несуть фотографії минулих часів.

### 2. Фотографія як історичне джерело

Незважаючи на те, що передісторія фотографії починається в глибокій давнині,

це порівняно молодий вид мистецтва. Перші фотографії належать до 20-х років XIX століття. В Україні фотографія з'явилася в середині XIX століття. Це мистецтво принесли іноземні фотографи – учасники щорічних міжнародних Київських ярмарків («Контрактів»), які часто залишалися в Україні. Фотографії того часу були чорно-білими, а фотоапарати великими і важкими. Сам процес фотографування потребував тривалих приготувань і часу.

Із часом процес фотографування вдосконалювався, а фотоапарати ставали зручнішими. Нині фотографії стали цифровими, і процес фотографування займає частки секунди.

Фотографія фіксує у формі зображення різноманітні аспекти людського буття: родинне життя, повсякдення, побут, моду, виробничі процеси, розваги, дозволя, різноманітні історичні події тощо. Вона немовби зупиняє час, фіксує



Один із перших фотографів — Герман Крон (світлина 1858 р.)



Анна Аткинс. Вважається першою жінкою-фотографом (світлина 1861 р.)

назавжди історичну реальність. Таким чином, фотографія стала хронікою суспільного й буденного життя як людства у цілому, так і конкретної людини.

Досліджуючи фотографії, можна отримати інформацію про історичні події, звичаї, культурне та політичне життя відповідного історичного періоду.

Утім, аналізуючи фотографії варто врахувати кілька моментів. По-перше, фотографії, особливо у періодичних виданнях чи книгах, піддаються ретельному добору: і фотограф, і редактори відбирають фотографії на підставі багатьох критеріїв (тогочасної актуальності, зв'язку з конкретним матеріалом чи газетним повідомленням тощо). Слід пам'ятати, що фотографії легко піддаються корекції і зміні змісту, а часом і подробиці (особливо в наш час цифрової фотографії).

Аналізуючи історичні фотографії, варто звернути увагу також на мотиви фотографа і причини, через які він опинився в тому місці й зробив саме такі, а не інші знімки. Тому важливо опанувати алгоритм аналізу фотоджерел.

#### **Алгоритм (послідовність кроків) дослідження фотоджерел**

1. Уважно розгляньте світліну. Опишіть, що ви бачите на ній.
2. Коли було зроблено знімок (рік, пора року, подія)?
3. З якою метою зроблено фотографію?
4. Опишіть осіб, зображених на фотографії, а також їхні дії. Зверніть увагу на те, чи спеціально позували люди для цієї фотографії.
5. Які об'єкти (предмети, речі, споруди тощо) зображені на фото?

6. Що ви знаєте про події чи осіб, зображених на фото, з інших джерел? Як співвідноситься інформація з фотографії з інформацією з інших відомих вам джерел?

7. Яку нову інформацію ви отримали, розглядаючи та аналізуючи це фото. У чому цінність фотографії для історика?

### 3. Практична робота «Інформація про минуле з фотоджерел»

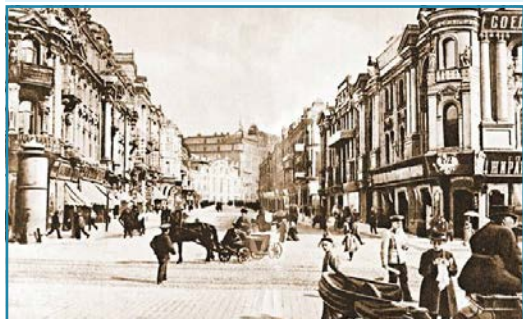
Об'єднайтеся у групи і спільно проведіть дослідження фотографій із певної тематики (кожну може досліджувати кілька груп) відповідно до алгоритму їх аналізу. Виконайте додаткові завдання для кожної групи.

**Результати вашого дослідження представте однокласникам/однокласницям.**

**Група 1. «Українське село кінця XIX – початку XX століття».** Як на фотографіях відображено життя тогочасного українського села? Опишіть одяг, заняття селян зображених на фото.



**Група 2 «Київ кінця XIX – початку XX століття».** Як на фотографіях відображено тогочасний Київ? Опишіть одяг городян. Якими були будинки та транспорт у місті?



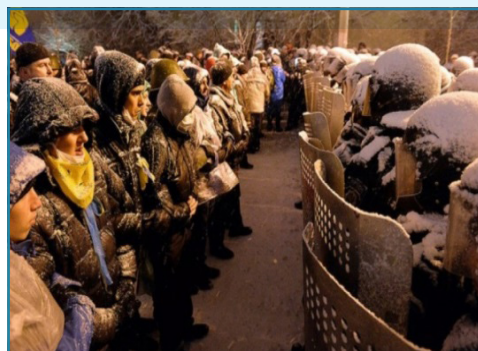


**Група 3. «Чорнобильська катастрофа: як це було».** Як на фотографіях відображено перебіг ліквідації аварії на Чорнобильській атомній станції? Яку інформацію можна отримати з фотографій про масштаби аварії та роботу її ліквідаторів?





**Група 4 «Революція Гідності у фотографіях».** Як на фотографіях відображено перебіг Революції Гідності? Яку інформацію можна отримати про масштаби протестів проти політики тогочасного керівництва країни?



## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

Після завершення групової роботи обговоріть у загальному колі, що було важливим на цьому уроці. Що виявилось найцікавішим?

Продовжіть речення:

«Після практичної роботи я знаю.....; вмію....., розумію.....»

«Мені було цікаво (не цікаво) на уроці, тому що...»

**Мініпроект «Історія родини у фотографіях»**

<https://bit.ly/3qsmko2>



## УРОК-УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ 2

### «ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА»

#### *Варіанти запитань та завдань для обговорення в класі*

1. Яку роль відігравала інформація в житті людини в різні історичні періоди?
2. Опишіть способи збереження та передавання інформації в минулому й тепер. Наведіть кілька прикладів важливості інформації для людини та суспільства в минулому і тепер.
3. Яке значення в історії людства мали винайдення писемності та книгодрукування?
4. Обговоріть питання щодо значення книги для людини.
5. Чому сучасне суспільство часто називають інформаційним?
6. Що таке історичне джерело? Які існують види історичних джерел? Наведіть приклади.
7. Чи згодні ви з твердженням, що дослідження історії неможливе без джерел? Свою думку обґрунтуйте.
8. Яку інформацію містять мовні та усні історичні джерела? У чому їхня особливість?
9. Наведіть приклади проявів присутності минулого в сьогоденні – топоніміка, лексика, фольклор.
10. Висловіть судження, яку роль відіграють фольклорні твори в житті людини і суспільства в минулому і тепер.
11. Чому і як необхідно зберігати історичні джерела?
12. Як оцінити достовірність поданої в джерелі інформації?

Пройти тестування онлайн з розділу 2 «Джерела інформації. Історичні джерела»



<https://bit.ly/3tqqjTu>

## Розділ 3

# МАНДРІВКИ У МИНУЛЕ УКРАЇНИ

### § 13. Вчимося досліджувати минуле

Розділ, який ми починаємо вивчати сьогодні, має назву «Мандрівки в минуле». Вирушаючи в будь-яку мандрівку, завжди потрібно мати певну підготовку та володіти потрібними вміннями. Вивчаючи попередні розділи, ми вчилися орієнтуватися в історичному часі й просторі, досліджувати історичні джерела різних видів.

#### Пригадайте

Що таке історичний факт?  
Наведіть кілька прикладів.

Тож яких знань та вмінь слід ще набутися, вирушаючи в дослідницьку мандрівку в минуле? Насамперед нам варто навчитися розрізняти історичні події, явища та процеси, а також визначати їх передумови, причини, приводи і наслідки. По-друге, нам потрібно розібратися, хто такі історичні постаті і яка їх роль в історії. Тож до роботи друзі!

#### 1. Що таке історичні події?

Світ історії – це світ історичних подій, явищ та процесів, які взаємопов'язані між собою. Що мається на увазі під цими поняттями? Чим вони відрізняються і що мають спільного? Спробуємо розібратися.

Кожен із нас у своєму житті має справу з подіями: день народження, перший день навчання в школі, відвідання музею, купівля смартфона чи ноутбука тощо... Але це події особистого життя: одні з них привносять важливі зміни, інші стають буденністю.

А що таке історична подія? Чим вона відрізняється від звичайної події?

Історична подія – це те, що відбулося в минулому в певний час, у певному місці та вплинуло на життя суспільства, держави чи людства в цілому. Тобто основна відмінність історичної події від звичайної в її значенні та впливі на розвиток суспільства, держави в цілому, а не лише окремої людини чи невеликої групи людей.

Історичні події є унікальними і неповторними. Вони призводять до зміни усталеного, звичного життя в суспільстві. Наведемо кіль-



Пам'ятник князю  
Володимиру в Києві

ка прикладів історичних подій: 1) запровадження князем Володимиром християнства як державної релігії Русі-України (988 р.); 2) винахід книгодрукування Й. Гутенбергом (1445 р.); 3) початок Другої світової війни (1939 р.); 4) прийняття Верховною Радою УРСР Акта проголошення незалежності України (1991 р.).

## 2. Чому для істориків важливо досліджувати історичні явища та процеси?

Для історика недостатньо дослідити лише одну подію. Важливо встановити її роль та місце в історії конкретного суспільства чи людства загалом, визначити причини та наслідки, особливості розвитку суспільств та держав у конкретний історичний період. Тому історики досліджують минуле під різними кутами і гранями, виокремлюючи історичні явища та процеси.

Для того щоб визначити особливості розвитку суспільств, держав у певний історичний період історики виокремлюють і вивчають історичні явища. Прикладом історичного явища є українське козацтво, яке відіграло надзвичайно важливу роль в історії України та її народу. Детальніше ми розглянемо це явище на наступних уроках.

**Історичне явище** — це сукупність історичних фактів, які мають спільні ознаки і відображають особливість розвитку суспільств, держав у певний історичний період.

**Історичний процес** — хід розвитку певного історичного явища; послідовна зміна суспільних подій, пов'язаних між собою причинно-наслідковими зв'язками.

## Працюємо разом!

На основі тексту визначте що таке історичне явище та історичний процес. Що спільного в цих поняттях, а що – відмінного?

Деякі історичні явища повторюються і періодично відбуваються на різних територіях, наприклад, війни, революції, повстання. Історики також вивчають суспільні (соціальні) явища в той чи інший історичний період.

Досліджуючи певне історичне явище в розвитку історики використовують поняття «процес»<sup>1</sup>. Наприклад «процес формування українського козацтва» означає вивчення цього явища в розвитку, починаючи з передумов та причин його появи і до впливу в тогочасному суспільстві.

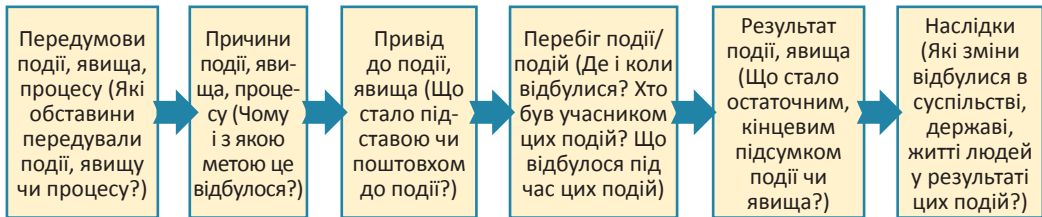
Тобто історичний процес це насамперед зміни, породжені ходом історичного явища чи історичних подій. Вони можуть мати локальний (впливати на розвиток

окремого регіону) або глобальний (впливати на розвиток людства в цілому) масштаб, коротку або тривалу протяжність у часі.

<sup>1</sup> Поняття історичний процес має два значення. З першим ми ознайомилися, ще вивчаючи Вступ, де зазначали, що розвиток суспільства, починаючи від появи першої людини на Землі й завершуючи сучасністю, – це єдиний безперервний історичний процес. Утім, історики використовують поняття «історичний процес» також як перебіг розвитку певного історичного явища; послідовну зміну суспільних подій, пов'язаних між собою причинно-наслідковими зв'язками.

### 3. Що таке передумови, причини та привід історичних подій?

Вивчаючи історичні події та процеси, дослідники мають насамперед встановити їх передумови, причини та привід, перебіг події чи подій, результат та наслідки. Що мається на увазі під цими поняттями?



Спробуємо проаналізувати за такою схемою таке явище як війна. Для прикладу візьмемо Першу світову війну (1914–1918 рр.).

Щоб визначити передумови, потрібно з'ясувати які обставини передували події, явищу чи процесу. Першій світовій війні передували численні суперечності між державами й збройні конфлікти. Між провідними державами світу розпочалася гонка озброєнь – дедалі більше своїх ресурсів їхні уряди витрачали на збільшення чисельності армії та виготовлення зброї й військової техніки. Розвиток науки і техніки часто був спрямований на розроблення нових, більш могутніх засобів винищення людей. Пропаганда розпалювала ворожнечу між державами. Це були передумови Першої світової війни.

Визначаючи причини війни, потрібно з'ясувати, чому і з якою метою це відбулося. Для кожної країни існували певні причини для розв'язання війни. Втім, головною причиною було загострення суперечностей між провідними державами світу за нові території, особливо економічно розвинуті та багаті на сировину. Також кожна зі сторін прагнула шляхом завоювань розширити ринки збуту своїх товарів, поширити свій вплив на інші народи та послабити конкурентів.



1.



2.

1. Французька піхота в атаці
2. Британський танк Mark I у битві на Соммі

Таким чином, військовий конфлікт між державами назрівав, їхні уряди активно готувалися до війни. Потрібен був лише формальний привід, тобто підстава чи поштовх до дії. Ним стало вбивство 28 червня 1914 р. сербським студентом спадкоємця австро-угорського престолу та його дружини. У відповідь на це Австро-Угорщина висунула Сербії ультиматум, умови якого виконати було неможливо. 28 липня австро-угорські війська вторглися на територію Сербії. Незабаром у цей конфлікт було втягнуто й інші держави. Розпочалася Перша світова війна.

**4. Дослідницька робота «Наслідки Першої світової війни (1914–1918 рр.) у світликах».**

**Працюємо разом!**

Проаналізуйте наведені далі світлики згідно з відповідними алгоритмами. Визначте, які особливості війни як явища на них відображено. Як військові дії вплинули на життя мирного населення? Про які наслідки Першої світової війни свідчать ці фото? Своєї відповіді аргументуйте.



1. Руїни містечка в Бельгії. 1914 р.



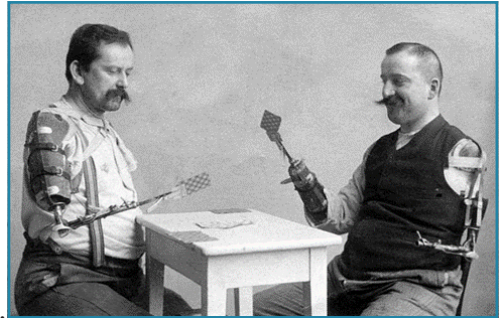
2. Біженці Першої світової війни



3. Англійські бійці виносять пораненого з поля бою. Серпень 1917 р.



4. Французький офіцер стоїть біля свіжих могил загиблих у Шампані, на сході Франції. 19 грудня 1916 р.



5. Військовополонені царської армії на станції Тільзіт (Австро-Угорщина). 1914 р.  
6. Ветерани Першої світової війни за грою в карти. 1919 р.

### 5. Яка роль людини в історії?

Людина є творцем та активним учасником історії, адже все, що колись відбулося чи створено в минулому, є результатом діяльності людей. Водночас історичні події, явища та процеси впливали на особливості життя людей, на їхні долі, на розвиток суспільства у цілому. Тому вчені значну увагу у своїх дослідженнях приділяють визначенню місця і ролі людини в історії.

Насамперед історики вивчають умови життя та заняття різних спільнот і верств населення (знаті, селян, ремісників, воїнів та ін.), їхні вірування, традиції, звичаї. Залежно від статусу в суспільстві, статків, рівня освіченості та інших чинників вплив людей на історію буде різним.

Величезну роль в історії відігравали люди, чия діяльність суттєво вплинула на життя суспільства, на перебіг конкретних історичних подій – правителі держав, полководці, винахідники, видатні мандрівники, митці. Їх називають історичними діячами/діячками (історичними постатями). Так, доля держав великою мірою залежала від правителів та їхніх рішень, результат битви чи навіть війни – від полководців, розвиток науки і техніки – від видатних вчених, мандрівників та винахідників.

### Поміркуйте!

На основі аналізу тексту визначте, яка роль особи в історії.



1. Александр Македонський. Частина Мозаїки Александра, Національний археологічний музей у Неаполі (Італія)  
2. Пам'ятник Володимирі Мономаху в Прилуках  
3. Тарас Шевченко, автопортрет. 1840–1841 рр.

**Історичні діячі (постаті)** — люди, діяльність яких суттєво вплинула на життя суспільства у минулому, на перебіг конкретних історичних подій.

Від діяльності історичних постатей значною мірою залежить подальший хід історії. Втім, реалізувати свої плани історичні діячі/діячки самотужки не змогли б, для цього їм потрібна була підтримка однодумців та народу. Адже, хоч яким був видатним полководець, виграти битву чи війну

в цілому він не зміг би без добре навченого та озброєного війська.

Отже, кожна людина відіграє певну роль в історії. Одні вирішують повсякденні проблеми і впливають на розвиток певної спільноти, інші — вирішують долі мільйонів людей і навіть людства загалом.

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Поясніть значення понять: ■ історична подія ■ історичне явище ■ історичний процес ■ історична постать

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
Чим історична подія відрізняється від звичайної (буденної) події?	Наведіть приклади історичних явищ та процесів.	Висловіть судження, чому історикам важливо дослідити причини, перебіг, результати та наслідки подій.

## ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

- Проведіть невелике дослідження. Опитайте своїх рідних за такими запитаннями: 1) Сучасниками чи учасниками яких історичних подій/явищ вони були? 2) Які з історичних подій/явищ вони вважають найважливішими для суспільства і чому? 3) Як вплинули на їхнє особисте життя чи життя громади ці історичні події/явища?
- З'ясуйте, життя та діяльність яких історичних постатей пов'язана з вашим населеним пунктом/громадою.

**Мініпроект «Вчимося досліджувати історичну постать та події»**

<https://bit.ly/33Ns9Vy>





## § 14. Русь-Україна і Королівство Руське

Першою зупинкою нашої уявної мандрівки в минуле буде Русь-Україна. Ми довідаємося, як виникла ця держава та познайомимся з її славетними історичними постатями.

### 1. Як виникла держава Русь-Україна?

Від II–I тисячоліття до н. е. на українських землях, а саме на території сучасного Полісся, Волині, Поділля та Середнього Подніпров'я жили слов'янські племена. На чолі племен стояли обрані громадою вожді. Якщо виникала потреба боронитися від сильного ворога, то племена слов'ян об'єднувалися в міжплемінні воєнні союзи.



Прибуття Аскольда і Діра до Константинополя.  
Мініатюра з Радзивілівського літопису

Для допитливих!

«Повість минулих літ» як історичне джерело



<https://bit.ly/3DtQxs3>

### Працюємо в парі

Намалюйте лінію часу. Опрацюючи текст параграфа, позначте на ній основні події з історії Русі-України та Королівства Руського.

У «Повісті минулих літ» Київське князівство згадується як «Руська земля». Згідно з літописом його правителями були князі Дір і Аскольд. На думку дослідників, правили вони окремо (спочатку Дір, а потім Аскольд) і були представниками роду Києвичів<sup>3</sup>, що походив від легендарного Кия. Князь Аскольд здійснив кілька воєнних походів проти Візантії.

За свідченням літописця, в 882 р. владу в Києві захопив новгородський воевода Олег, убивши при цьому Аскольда і Діра. За час свого правління йому вдалося об'єднати північні землі східних слов'ян з південни-

**Плем'я** — об'єднання людей, що мали спільне походження, мову, віру та звичаї.

<sup>2</sup> Поляни — у «Повісті минулих літ» назва одного із східнослов'янських племен (союзу племен) VI—IX ст.

<sup>3</sup> За іншою версією вони були варягами, які заволоділи невеличким укріпленим містечком Києвом. На Русі варягами називали воїнів з північної Європи — Скандинавії.

ми та розширити свої володіння. Столицею своєї держави Олег оголосив місто Київ: «Хай буде Київ матір'ю градам руським». Підкорені племена змушені були платити данину в Київ. Так утворювалася територія держави Русі-України<sup>4</sup>.

## Пригадайте

Пригадайте легенду про заснування міста Києва. Як і коли його було засновано? Хто вважається засновником Києва?



Ігор збирає данину з деревлян  
(Радзивілівський літопис)

## Для допитливих!

Що ж означає назва «Русь» та звідки вона походить?



<https://bit.ly/3viKK5w>

Після смерті Олега в 912 р. повновладним київським князем став Ігор. Він продовжив справу Олега з розширення території держави і здійснив низку походів на Візантію.

Ігор прагнув розширити межі підвладних йому земель та збільшити розмір данини. Це, у свою чергу, викликало спротив у людей, які на них проживали. Зокрема, в 945 р. Ігор намагався кілька разів поспіль зібрати данину з деревлян. Обурені деревляни повстали, захопили в полон і стратили князя.

### 2. Чим уславилися княгиня Ольга та її син Святослав?

Після смерті князя Ігоря правителькою Русі стала його дружина — Ольга (945—964 рр.)<sup>5</sup>. Своє правління вона розпочала з того, що придушила повстання древлян і жорстоко помстилася вбивцям свого чоловіка.

За правління княгині Ольги розбудовувався, прикрашався й зміцнювався «стольний град» Київ. З метою посилення своєї влади та уникнення повстань у залежних землях княгиня облаштувала опорні пункти та встановила фіксований розмір данини із залежного населення.

## Працюємо разом!

Розгляньте фрагмент пам'ятника княгині Ользі. Які риси характеру княгині намагався передати скульптор?

<sup>4</sup> 882 рік вважають датою створення Русі-України.

<sup>5</sup> Княгиня Ольга, перша і поки єдина жінка, — глава держави в історії України.



1.



2.

1. Фрагмент пам'ятника княгині Ользі в Києві
2. Композиція в Музеї становлення української нації, присвячена урочистому прийому у Великому палаці імператором Константином VII Багрянородним у Константинополі в жовтні 957 р. княгині Ольги.

Велику увагу княгиня приділяла відносинам з іншими державами. Близько 946 р. вона здійснила візит до Константинополя. Княгиню урочисто прийняв візантійський імператор Константин Багрянородний. У головному храмі Візантійської імперії, грандіозному й пишному Софійському соборі, княгиня Ольга прийняла хрещення.

Втім, запровадити християнство на Русі Ользі так і не вдалося. Тогочасне суспільство чинило опір християнізації. Не вдалося княгині схилити до нової віри й свого сина Святослава, який, згідно з літописом, «не послухав матері, відправляючи язичницькі обряди».

У 964 р. княгиня Ольга передала владу своєму змушненому синові. Більшу частину свого правління князь Святослав провів у походах, увійшовши в історію під такими прізвиськами, як Завойовник, Хоробрий, Славний.

У результаті численних походів князь Святослав розширив кордони Русі, яка стала однією з найбільших тогочасних європейських держав. Навесні 972 р., повертаючись до Києва з чергового походу, Святослав та його військо потрапили в засідку, організовану печенігами. У цьому бою загинули багато русичів та сам князь.



1.



2.

1. Фрагмент діорами «Бій Святослава з печенігами». Художник М. Овечкін. Національний заповідник «Хортиця», Запоріжжя
2. Реконструкція портрета князя Святослава. Художниця З. Васіна.

### 3. Чому князя Володимира називають Великим?

Після загибелі Святослава між його трьома синами розпочалася запекла боротьба за владу. В цій міжусобній боротьбі в 980 р. переміг Володимир, який правив Руссю до 1015 р. У «Повісті минулих літ» зазначається: «І почав княжити Володимир у Києві єдиновладно».

Князь Володимир турбувався про міць та безпеку своєї держави. За його часів на Русі почали карбувати власні монети (до цього для розрахунків використовувалися іноземні монети). З метою захисту держави від постійних набігів степових кочівників князь зводив земляні вали, укріплені міста та фортеці по ріках Десна, Сула, Ірпінь, Осетр. Ця захисна система, протяжністю в кілька тисяч кілометрів отримала назву «Змієві вали»<sup>6</sup>. Частково ці вали збереглися до наших днів.

#### Працюємо разом!

Оцініть діяльність Володимира Великого як історичної постаті. Свою відповідь аргументуйте.



1.



2.

1. Хрещення святого князя Володимира. Фреска В. М. Васнецова у Володимирському соборі Києва, 1890 р.

2. Композиція Музею становлення української нації, присвячена ключовій історичній події – масовому хрещенню жителів міста в річці Почайна в Києві під стінами укріплень Київського Подолу в 988 р.

Утім, головним здобутком князя Володимира стало запровадження в 988 р. єдиної для всієї держави релігії – християнства. Під час одного з походів князь Володимир у місті Херсонесі прийняв хрещення та одружився з візантійською князівною Ганною. Повернувшись на Русь, князь привіз із собою також грецьких священників, котрі масово хрестили киян. Ця подія вважається Хрещенням Русі, і відбулася вона 988 р. Ось як у літопису її описано:

«І коли Володимир прибув, повелів він поскидати кумирів – тих порубати, а других вогню оддати... Після цього Володимир послав сво-

<sup>6</sup> Зі «Змієвими валами» пов'язані прадавні легенди про боротьбу наших предків із величезними зміями (драконами). Згідно з ними руські богатирі запрягали драконів у велетенські плуги й проорювали ними гігантські борозни, аби умертвити їх.

їх посланців по всьому городу сказати: «Якщо завтра хто-небудь не буде на річці: чи багатий, чи вбогий, чи жебрак, а чи раб, – той буде ворог мій».

...Ранком зійшов Володимир зі священниками царициними і корсунськими до Дніпра, і зійшлося людей без ліку: і ввійшли всі в воду, і стояли в ній по шию, а другі – до грудей, малі біля берега, інші тримали дітей на руках, дорослі бродили, а священники ж стояли і творили молитву».

За навернення Русі до християнства православна церква зарахувала князя до лику святих і згадує його як Святого рівноапостольного князя Володимира Великого.

### Поміркуйте!

За що князь Ярослав отримав прізвисько Мудрий?

#### 4. Як розвивалися події за наступників Володимира?

Після смерті в 1015 р. князя Володимира між його синами розпочалася жорстока боротьба за київський престол. Завершилася вона в 1019 р. перемогою Ярослава, який увійшов у історію під

прізвиськом Мудрий. Тож за які справи він отримав його?

За правління Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.) територія Русі досягла найбільших розмірів, а Київ став одним із найбільших міст Європи. Князь розбудував міста, турбувався про захист держави від кочівників, розвивав мирні відносини з іншими державами. Його діти були одружені з представниками родів правителів європейських країн, за що він отримав ще одне прізвисько «тесть Європи».



П. Андрусів. Французькі послы в Ярослава Мудрого



<https://bit.ly/3DfUssP>

Карта «Київська держава за часів Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.)»

Ярослав Мудрий продовжив справу батька з поширення християнства на Русі. Він сприяв розвитку освіти і мистецтва. Так, за його правління в Києві було завершено будівництво Софійського собору, побудовано Золоті ворота, створено школу при Софії Київській, засно-

вано першу бібліотеку в Русі-Україні, укладено першу писану збірку законів – «Руська правда». Тож не дарма історики вважають період правління князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого розквітом Русі-України.

За наступників Ярослава Мудрого держава розпалася на кілька самостійних князівств. Навала кочових орд монгольського хана Батия в середині XIII ст. призвела до занепаду могутньої держави, яка з часом припинила існування.

### 5. Як Галицько-Волинська держава стала королівством Руським?

Наприкінці XII ст. почали зміцнюватися Галицьке та Волинське князівства, розташовані на західних землях Русі. У 1199 р. волинський князь Роман Мстиславич, скориставшись смертю галицького князя, захопив Галич та об'єднав під своєю владою землі двох князівств – Волині й Галичини – в одну державу. Столицею об'єднаної Галицько-Волинської держави Роман обрав місто Галич.

Часи найвищого піднесення Галицько-Волинської держави історики пов'язують з ім'ям його сина — князя Данила Романовича (1201–1264 рр.). Данило заснував низку нових міст, у тому числі Львів. Столицею своєї держави князь обрав нове укріплене місто Холм.

Данило Романович заслужив славу хороброго воїна і здібного полководця. У боротьбі з навалом монголів він домагався підтримки



Пам'ятник королю Данилу у Львові



Сучасна реконструкція корони Данила Романовича

правителів європейських держав. В 1253 р. Данило Галицький прийняв від Папи Римського пропозицію коронації і став королем. Західноєвропейські писемні джерела називали Галицько-Волинську державу королівством Руським.

Короля Данила літописець характеризує таким чином: «Сей же король Данило був князем добрим, хоробрим, мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами...».

У 1264 р. король Данило помер. За його спадкоємців Галицько-Волинська держава почала поступово занепадати, і її землі напри-

кінці XIV ст. були поглинені Польщею та Литвою.

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Коли і як виникла Русь-Україна? 2. Який рік вважається датою хрещенням Русі? 3. Коли і ким було засновано Галицьку-Волинську державу? 4. У якому році було короновано Данила?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. За яких князів Русь-Україна набула найбільшого розвитку? Свою відповідь аргументуйте.</p> <p>2. Чим уславився король Данило?</p> <p>3. Яке значення мало прийняття християнства на Русі для розвитку освіти і науки?</p>	<p>Уявіть себе дослідником/дослідницею. Використовуючи текст підручника, історичні джерела й ілюстрації, напишіть коротку розповідь про одну з історичних постатей, згаданих у параграфі. Під час виконання завдання скористайтеся пам'яткою «Як підготувати розповідь про історичну постать».</p>	<p>1. Які події в історії Русі-України та Галицько-Волинської держави, на вашу думку, є найважливішими? Свою відповідь обґрунтуйте.</p> <p>2. Чи всі згадані в параграфі правителі/правительки Русі-України та Галицько-Волинської держави є історичними постатями? Чому?</p>

*Писемні джерела  
про історичні  
постаті  
княжої доби!*

<https://bit.ly/3DMZPzf>



### ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Відшукайте (у бібліотеці, музеї чи за допомогою електронних ресурсів) інформацію про одну з пам'яток давньої історії України чи княжих часів, розташованих у рідному краї. У чому, на вашу думку, цінність цієї пам'ятки для сьогодення?

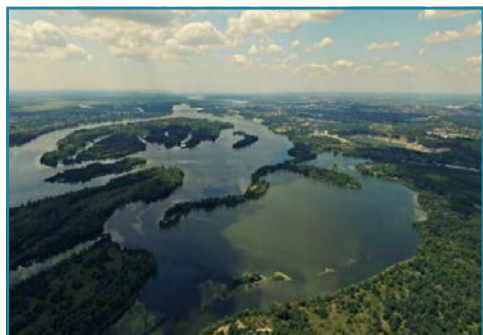
## § 15. Українське козацтво у військовий та мирний час

Чергова зупинка нашої мандрівки історичним часом присвячена українському козацтву. Козацькою добою в історії України історики називають період кінця XV – XVIII ст.

### 1. Як і коли виникло українське козацтво?

Питання походження українського козацтва й досі є дискусійним. З цього приводу існує чимало версій. Більшість учених виокремлюють такі чинники, що вплинули на появу українського козацтва: 1) загроза постійних набігів із боку кочового чи напівкочового населення; 2) існування величезної території вільної землі, багатой на природні ресурси; 3) досвід освоєння цих територій ухоронниками; 4) прагнення людей до пошуку кращих умов для життя, самоствердження, збагачення. Спробуємо розібратися в цьому.

Перші згадки про українських козаків у писемних джерелах датуються кінцем XV ст. На той час південно-східна межа розселення українців сягала так званого «Дикого Поля» слабозаселеної території степів від річки Рось до Чорного моря. Ці багаті на природні ресурси землі фактично не належали жодній державі. Сюди з різних країв вирушали ватаги охочих займатися різноманітними промислами – мисливством, бортництвом, рибальством. На українських землях їх називали уходниками.



1.

2.

1. Дніпровські плавні поблизу Херсона (вигляд з висоти пташиного польоту)

2. Типовий ландшафт Дніпровських плавнів

Промислами уходники зазвичай займалися в Дніпровських плавнях, які було густо порослі лісом. Часто між уходниками і татарами, які займалися кочовим скотарством у степу, виникали сутички. Тому уходники гуртувались в озброєнні загони. У сутичках із татарами вони відточували свою військову майстерність у володінні зброєю, вчилися діяти в бою злагоджено, організовувати засідки і кругову оборону. Так у другій половині XV – на початку XVI ст. утворилися загони вільних озброєних людей, яких почали називати козаками.

**Для допитливих!** Слово «козак» походить від давньотюркського «кюз-», що означає ходити, бродити, мандрувати. Козаками в татар називали степових вояків, які населяли безлюдні окраїни.



1.

2.

1. Вартові запорозьких вольностей. С. Васильківський

2. Сутичка козаків із татарами. Ю. Брандт



На думку багатьох істориків, важливим чинником появи козацтва була необхідність оборони українських земель. XV століття було часом постійних спустошливих набігів татар на українські землі. Зокрема, у 1482 р. війська Кримського ханства захопили і спалили місто Київ.

Козаки стали основною перешкодою для набігів татар на українські землі. Козачі загони створювалися та очолювались зазвичай урядовцями, старостами прикордонних земель та місцевою знаттю. Вони дбали про оборону південного прикордоння українських земель від татар, а козаки в цьому регіоні стали потужною військовою силою.

## 2. Що таке козацька Січ?

**Практичне завдання.** На основі аналізу тексту підручника та фотографій історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» зробіть висновок про умови життя козаків на Запорозькій Січі.



Вигляд на Запорозьку Січ із висоти пташиного польоту

У XVI ст. основним центром розселення козацтва були землі в нижній течії Дніпра на південь від дніпровських порогів Запорозжя, або Низ. Звідси й походить назва козаків – запорозькі, або низові. Постійна загроза збройних нападів змушувала козаків зводити укріплені фортеці – січі. Згодом (у середині XVI ст. ) утворився єдиний укріплений центр козаків – Запорозька Січ, яка стала сприйматись як символ козацької єдності.

**Для допитливих!** Першою відомою Січчю традиційно вважають фортецю, яку було зведено 1556 р. на о. Мала Хортиця під керівництвом українського князя Дмитра Вишневецького (козаки дали йому прізвисько Байда).

Сама назва «Запорозька Січ» означає, що вона розміщувалася за порогами Дніпра. Місце розташування Січі кілька разів змінювалося. Причини цього були різними: руйнування укріплень ворогами, міркування безпеки, епідемії. Часом козаки віднаходили зручніші місця для проживання.

Для зведення Січі обиралися зазвичай малодоступні острови чи півострови. Переважно вона розташовувалася у Великому Лузі або в безпосередньому сусідстві з ним.

Великий Луг – це історична назва місцевості дніпровських плавнів нижче острова Хортиця, яка з одного боку була малодоступною для татар і багатою на дичину та рибу. З XVI ст. ця територія вважалася символом вольності запорожців, які називали Великий Луг «батьком», тобто тим, хто давав їм життя. Звідси походить українське прислів'я: «Січ – мати, Великий Луг – батько, отам треба й умирати».



1.



2.

1. Укріплення Запорозької Січі

2. Церква Покрови на острові Хортиця

Запорожці намагалися добре укріпити Січ: оточували її глибоким ровом і високим валом із дерев'яним частоколом. Для спостереження за ситуацією зводили кілька чатових башт. Козацька залога на Січі, що звалася також кошом, нараховувала кілька тисяч осіб (іноді її чисельність доходила до 10 тисяч).



1.



2.

1-2. Історичні реконструкції життя на Запорозькій Січі

### 3. За якого гетьмана козаки здійснили найуспішніші воєнні походи?

Особливої слави зажило запорозьке військо, яке відзначалося високою боєготовністю і військовою майстерністю. Козаки вміли успішно штурмувати ворожі фортеці, здійснювати морські походи на своїх суднах-чайках. Найуспішніші походи як на суходолі, так і на морі козаки здійснили під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Зокрема, у 1618 р. козацьке військо провело вдалий похід на Москву й захопило її.

Морські походи зазвичай відбувалися восени на невеликих морських суднах – чайках, що вміщували від 50 до 70 козаків. У 1615 р. запорожці під командуванням П. Сагайдачного на 80 чайках атакували столицю Османської імперії – Стамбул та її околиці.

Наступного року козаки на 150 чайках вщент розгромили османський флот під Очаковом, здобули й спалили головний невільницький ринок у Криму – Кафу та визволили з неволі бранців.

**Гетьман** (з німецької – старший, головний) – головний командувач козацького війська, якого обирали на Січовій раді.



1. Петро Конашевич-Сагайдачний. Н. Павлусенко
2. Козаки здобувають Кафу. А. Орльонов

### 4. Як виникла Українська козацька держава?

На початок XVII ст. майже всі українські землі перебували під владою Речі Посполитої<sup>7</sup>. Українське населення зазнавало утисків із боку польської влади: закривалися православні церкви, школи, селяни змушені були тяжко працювати на своїх панів, українці усувалися від участі в управлінні власними територіями. Також польський король прагнув підкорити українське козацтво своїй владі. Все це викликало обурення й протести з боку українського населення.

<sup>7</sup> Річ Посполита — назва держави, що виникла шляхом об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського, до володінь якої належали українські землі. Існувала від 1569 до 1795 р.

Українські козаки і селяни неодноразово повставали проти польської влади. У 1648 р. розпочалося нове повстання, яке підтримали широкі верстви населення. Це повстання швидко перетворилося на всенародну війну. Історики її називають Національно-визвольною (1648–1657 рр.), тому що українці боролися за визволення своїх земель і можливість розбудувати власну державу. Очолив цю війну гетьман Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницькому вдалося сформувати одну з найкращих армій у тогочасній Європі. Український гетьман під час війни виявив себе як блискучий полководець.



1.

2.

1. Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві

2. В'їзд Богдана Хмельницького в Київ у 1650 р., після перемоги над поляками. В. Івасюк

**Практичне завдання.** Розгляньте пам'ятник Богдану Хмельницькому, та картину. Які риси українського гетьмана відображено в них?

На визволених з-під польської влади землях утвердилася Українська козацька держава, яка називалася Військом Запорозьким (або Гетьманщина). У період із 1648 по 1676 р. столицею Війська Запорозького було місто Чигирин, і там розміщувалася резиденція гетьманів. У гетьманській резиденції були зосереджені вищі органи влади та скарбниця Української козацької держави. Щоб налагодити відносини з новою державою в гетьманську резиденцію прибували послы з багатьох країн: Речі Посполитої, Московського царства, Австрії, Венеції, Швеції, Туреччини, Кримського ханства, Молдавії, Волощини, Трансильванії.

Після смерті Богдана Хмельницького Чигирин втрачає свій вплив та починається його занепад. У 1678 р. місто було зруйновано турецьким військом, а всі споруди резиденції було знищено.



**Для допитливих!**  
Карта «Українська козацька держава — Гетьманщина за часів Богдана Хмельницького»

<https://bit.ly/3H9E6n1>

Богдан Хмельницький здобув незалежність і розбудував козацьку державу. На жаль, нащадки не змогли зберегти цілісність та незалежність Української козацької держави. Після його смерті почалася боротьба за владу. Цим скористалися сусідні держави – Річ Посполита та Російська імперія, які поділили й підкорили українські землі. У 1765 р. російська імператриця Катерина II знищила Запорозьку Січ.

### ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Хто такі українські козаки? 2. На якій території виникло українське козацтво? 3. Коли і як виникла Українська козацька держава? 4. Які були основні заняття козаків?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Які обставини тогочасного життя та мотиви спонукали жителів українських земель ставати козаками? Свою відповідь аргументуйте.</p> <p>2. Чим уславився гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний?</p> <p>3. Якою була мета Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького?</p>	<p>Уявіть себе дослідником/дослідницею. Використовуючи текст підручника, історичні джерела (на сайті інтернет-підтримки підручника) й ілюстрації, підготуйте коротку розповідь про одну із історичних постатей чи історичних подій козацької доби. Під час виконання завдання скористайтеся пам'ятками «Як підготувати розповідь про історичну постать», «Як підготувати розповідь про історичну подію»</p>	<p>1. Які події в історії козацької доби ви вважаєте найважливішими? Свою відповідь обґрунтуйте.</p> <p>2. Висловіть думку, з яких міркувань виходили козаки при виборі місця для Січі.</p> <p>3. Висловіть думку, чим цінна історія українського козацтва для сьогодення</p>

### ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

1. Підготуйте інформацію або презентацію про одну з історичних пам'яток свого краю XVI–XIX століть. Це можуть бути замки й палаци, фортеці, храми і монастирі, парки та сади, заповідники тощо. Зробити це можна самостійно або працюючи в малій групі. Визначте, яку роль відіграє ця пам'ятка в збереженні пам'яті про минуле вашого краю.
2. Які ви знаєте фільми та книги, присвячені козацькій тематиці? Чим вони цікаві?

#### Для допитливих!



#### Історичні джерела про українське козацтво:

- 1) Заняття та особливості життя козаків
- 2) Козацькі пісні
- 3) Козацькі прислів'я
- 4) Історичні джерела про особистість Богдана Хмельницького
- 5) Про морські походи козаків

<https://bit.ly/3nnD3HU>

## § 16. Українська революція 1917–1921 рр.

### 1. Якими були передумови та причини Української революції?

#### Пригадайте

Пригадайте, що таке передумови та причини історичних подій/явищ/процесів.

**Практичне завдання!** На основі тексту підручника самостійно або за допомогою вчителя/вчительки визначте передумови та причини Української революції.

З кінця XVIII ст. українські землі перебували під владою Російської та Австро-Угорської імперій. Українська мова, культура зазнавали утисків, особливо з боку російського уряду. Зокрема, російська імперська влада проводила політику русифікації, тобто поширення використання російської мови в усіх сферах життя замість української.

У 1914 р. розпочалася Перша світова війна<sup>8</sup>, яка стала трагічною сторінкою в історії багатьох народів і загострила суперечності в суспільстві. Вона спричинила численні жертви як серед військових, так і серед мирного населення, руйнування, страждання, каліцтва й поневіряння мільйонів людей. Рівень життя людей різко знизився: у містах не вистачало продовольства, зросло безробіття внаслідок закриття багатьох заводів і фабрик, гроші знецінювалися, а ціни на продукти харчування підвищились у кілька разів.

**Революція** (від лат. *revolutio* – переворот, зміна, кардинальна зміна) – кардинальні (суттєві) зміни в житті суспільства або в одній зі сфер життя суспільства.

Доведені до відчаю від наслідків війни люди повстали. У російському місті Петрограді 8 березня (23 лютого за старим стилем) 1917 р. розпочалася революція, яка отримала назву Лютнева революція. Після того як

російський цар Микола II зрікся престолу, влада в Росії перейшла до Тимчасового уряду. Революційні потрясіння і повалення царської влади в Російській імперії стали поштовхом до початку революції в Україні.



1.



2.

1. Шляхами Першої світової війни

2. Демонстрація робітниць Путиловського заводу (лютий 1917 р., Петроград)

## 2. Які події були початком Української революції?

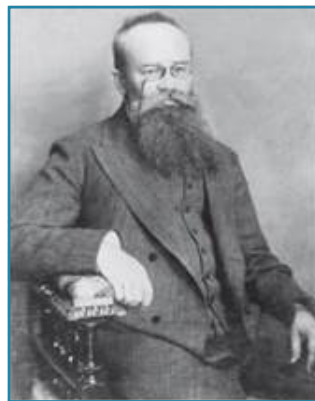
**Українська революція 1917–1921 рр.** (також Визвольні змагання) - низка подій, пов'язаних із національно-визвольною боротьбою українського народу у 1917–1921 рр.

Доба Української революції насичена різноманітними, часом суперечливими, подіями. Тому для кращого розуміння цієї доби ми будемо її вивчати відповідно до періодів, на які поділяють Українську революцію історики.

Перший етап – це доба Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.). Розпочався він одразу після перемоги Лютневої революції в Росії. Представники українських партій, громадських культурних та професійних організацій створили в Києві національний представницький орган – Українську Центральну Раду (УЦР). Її головою було обрано відомого українського історика та громадського діяча Михайла Грушевського.



1.



2.

1. М. Грушевський приймає парад куренів Вільного козацтва. 1917 р.

2. Михайло Грушевський (1866–1934)

За короткий час Українська Центральна Рада стала повноцінним парламентом Української Народної Республіки, яку було проголошено в листопаді 1917 р.

Протягом своєї діяльності Українська Центральна рада видала чотири Універсали (державно-політичні акти), які відображали етапи створення Української держави. Так, якщо Перший Універсал (червень 1917 р.) декларував проголошення автономії України у складі Росії, то Четвертий Універсал (січень 1918 р.) проголосив Українську Народну Республіку (УНР) «самостійною, ні від кого не залежною, вільною суверенною державою українського народу».

Утім, на початку 1918 р. становище в Україні загострилося. Це було пов'язано з тим, що ще в листопаді 1917 р. владу в Росії захопили більшовики. Вони також мали на меті підпорядкувати собі й Україну. Для цьо-

**Автономія** (грец. *αὐτονομία* – самоуправління, незалежність) – самоврядування певної частини держави, здійснюване на основі загальнодержавних законів чи конституції.

го в грудні 1917 р. у Харкові російські більшовики проголосили Україну радянською республікою і створили власний уряд. Незабаром російські війська почали наступ на Київ.

### **3. Що відомо про бій під Крутами?**

Українська Центральна Рада виявилася не готовою до війни з більшовицькою Росією, оскільки мало уваги приділяла створенню власної боездатної армії. Нечисленна українська армія не могла стримати цього удару. Склалася ситуація, за якої захищати столицю було нікому. Тоді на захист Києва стала національно свідома молодь Києва (переважно студенти та учні шкіл).

Біля залізничної станції Крути (18 км на схід від Ніжина) 29 січня 1918 р. відбувся бій, який тривав п'ять годин. Близько 500 київських юнаків (курсантів, студентів, гімназистів), 20 старшин та 80 бійців Вільного козацтва з Ніжина стримували чотиритисячне російське військо під проводом Михайла Муравйова. Українські бійці призупинили наступ противника до темряви. Потім, під тиском ворога, вони здійснили організований відступ до ешелонів, руйнуючи за собою залізничні колії. Утім, 27 студентів та гімназистів під час відступу, заблукавши в темряві, потрапили у полон. Наступного дня їх було розстріляно або замордовано. Згодом їх поховали на Аскольдовій могилі в Києві.



А. Серебряков. Крути

### **4. Як розвивалися події після битви під Крутами?**

Незважаючи на героїзм та самопожертву українських вояків під Крутами, більшовицькі війська 9 лютого захопили Київ. Українська Центральна Рада звернулася за допомогою до урядів Німеччини та Австро-Угорщини, оскільки розуміла, що власними силами більшовицьку (російську) агресію не здолати.

Під натиском армії Німеччини та Австро-Угорщини більшовики відступили. За підтримки німецьких військ 29 квітня 1918 р. було проголошено очільником України гетьмана Павла Скоропадського, а Центральну Раду розпущено.





1.



2.

1. Гетьман П. Скоропадський на ганку своєї резиденції

2. Гетьман П. Скоропадський перед своєю резиденцією на вул. Інститутській. Київ, 1918 р.

**Доба Гетьманату (квітень – грудень 1918) вважається другим етапом Української революції.** Нетривалий мирний період Павло Скоропадський використав для зміцнення основ української державності. За його правління Українську Державу визнали 30 країн світу, було засновано Українську академію наук, організовано Національну бібліотеку, архів, відкрито два університети, чимало українських шкіл тощо. Гетьман також планував здійснити військову реформу.

Утім, у середині листопада проти гетьманської влади спалахнуло повстання. Керував повстанням тимчасовий революційний орган — Директорія. Після зречення Павлом Скоропадським влади 14 грудня було оголошено про відновлення Української Народної Республіки.

### **5. Чим завершилася Українська революція?**

Після перемоги повстання верховним державним органом Української Народної Республіки стала Директорія, яка складалася з п'яти осіб. Добу Директорії (грудень 1918 – листопад 1921 р.) історики виокремлюють як третій етап революції.

Не менш бурхливо розвивалися в цей час події на західноукраїнських землях, які входили до складу Австро-Угорщини. Після поразки в Першій світовій війні в жовтні 1918 року Австро-Угорська імперія розпалася. За таких обставин 13 листопада було проголошено Західноукраїнську Народну республіку (ЗУНР), а її президентом обрано Євгена Петрушевича. Було створено Українську галицьку армію (УГА), яка нараховувала близько 100 тисяч осіб.

Однак свої права на західноукраїнські землі заявила Польща. Розпочалася україно-польська війна (1918–1919 рр.). Очільники ЗУНР сподівалися на допомогу Української Народної Республіки.

За таких умов 22 січня 1919 р. у Києві на Софійській площі відбулося урочисте проголошення Акта злуки (об'єднання) ЗУНР та УНР. Цей день увійшов в історію як День соборності України. У ньому зазначалося:

«..Однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка».

**Проаналізуйте** наведені нижче фото згідно з відповідними алгоритмами. В якій обстановці проголошувався Акт злуки УНР і ЗУНР? Як ця подія вшановується нині?



1.



2.

1. Проголошення Акта злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р. на Софійському майдані в Києві
2. Святкування єдності українських земель у місті Калуші на Галичині. Січень 1919 р.



3.



4.

3. Живий ланцюг від Києва до Львова 21 січня 1990 р., в якому взяли участь сотні тисяч людей. Трохи більше ніж за півтора року Україна проголосить Акт незалежності
4. Українці в живому ланцюгу на мосту через Дніпро в Києві в День злуки. 22 січня 2018 р.

Утім, українцям у цей час не вдалося відстояти незалежність своєї держави. Польські війська за підтримки європейських держав окупували майже всю Східну Галичину. У 1921 р., після кількох воєн із радянською Росією, більша частина території України опинилася під контролем окупанта. До середини 1920-х років усі землі сучасної України потрапили під владу чотирьох держав – СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини.

Попри поразку, Українська революція 1917–1921 рр. має велике історичне значення. Це – один із найважливіших і найскладніших періодів

в історії українського народу. Саме під час революції український народ уперше в ХХ столітті створив незалежну державу, яка мала свою територію, кордони, символи, органи влади, гроші, військо. Українська революція дала досвід наступним поколінням українців у боротьбі за незалежність власної держави.

### ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Що таке революція? 2. Вкажіть дату проголошення УНР суверенною державою українського народу. 3. Хто очолював Українську Центральну Раду? 4. Яку подію в Україні відзначають як День соборності?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Який існує взаємозв'язок між Першою світовою війною, Лютневою революцією в Росії та Українською революцією? Свою відповідь аргументуйте.</p> <p>2. Розкрийте історичне значення Акта злуки УНР і ЗУНР.</p>	<p>Уявіть себе дослідником/дослідницею. Використовуючи текст підручника, історичні джерела (на сайті інтернет-підтримки підручника) й ілюстрації підготуйте коротку розповідь про одну з історичних постатей чи історичних подій Української революції 1917–1921 рр.</p>	<p>1. Які події в історії Української революції ви вважаєте найважливішими? Свою відповідь обґрунтуйте.</p> <p>2. Висловіть власне ставлення до події, якій присвячено меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут».</p> <p>3. Чому, на вашу думку, революція зазнала поразки?</p>

### ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

1. Як вшановуються події та історичні особи Української революції 1917-1921 рр.? Висловіть думку, чим цінний її досвід для сьогодення. 2. Які ви знаєте фільми та книги, присвячені Українській революції 1917-1921 рр. Чим вони цікаві?



<https://bit.ly/3bcfMTs>

#### Для допитливих! Карта «Україна в 1917–1919 рр.»

Історичні джерела про Українську революцію 1917–1921 роки:

- 1) Перший та Четвертий Універсали Української Центральної Ради
- 2) Уривок із «Київських спогадів» про взяття Києва більшовиками
- 3) Універсал Директорії УНР про возз'єднання УНР і ЗУНР

## § 17. Увічнення пам'яті про Голодомор в Україні

### Працюємо разом!

Яку політику проводили більшовики на селі на початку 1930-х років?

#### 1. Що передувало Голодомору?

Прийшовши до влади, більшовики поставили за мету докорінно змінити суспільство, зокрема ліквідувати приватну власність. У 1928 р. радянське керівництво на чолі з Йосифом Сталіним, оголосило курс на колективізацію, тобто об'єднання індивідуальних селянських господарств у колективні господарства – колгоспи. До колгоспу в селянина насильно забирали землю (крім городу та саду), знаряддя праці, велику рогату худобу, коней, птицю.



1.

2.

1. Радянський агітаційний плакат

2. Селяни артіль «Надія» здають зерно на склад. 1930 р.

### Спогади очевидці

«У колгоспі треба було працювати, але зарплата була раз на рік, під Новий рік, і ніхто не знав, що ви можете отримати з того. Бо перше треба було віддати державі, для колгоспу, а робітникам, які працювали в колгоспі, вже були залишки. Нам не вистачало навіть на три місяці того, що ви заробили у колгоспі – нараховували трохи картоплі, зерна, борошна не давали, треба було ще десь зерно змолоти».

*Григорій Зубенко, 1924 р. н.*

Кожен член такого господарства – *колгоспник* – мав відпрацювати певну кількість трудоднів. Оплата була настільки мізерною, що прохарчувати себе і свою родину колгоспник за неї не міг. По суті, колективізація перетворювала українських селян із господарів своєї землі в наймитів, які не могли вільно розпоряджатися ані землею, ані результатами

**Колгоспи**, колективні господарства – великі колективні сільськогосподарські підприємства в СРСР. На початку 1930-х років основною формою колгоспного руху була артіль. Вся земля членів артілі (крім городів та садів), худоба, реманент, насінневі запаси ставали державною власністю. Члени артілі могли мати в особистому користуванні невелику присадибну ділянку для городу та саду, одну корову й малу живність – свиню, вівцю, птицю.

власної праці. Тому українські селяни чинили спротив колективізації.

За підрахунками істориків, на початку 1930-х років відбулося близько 4 тисяч масових виступів селян проти колективізації за участю близько 1,2 млн осіб. Із колгоспів вийшли 41 200 селянських господарств. Тому більшовики почали примусово заганяти селян у колгоспи. Тих, хто чинив опір, оголошували

куркулями і разом із родинами виселяли з власних домівок, відбирали майже все майно й виселяли до Сибіру. За підрахунками істориків, у цей час було «розкуркулено» понад 1,5 млн осіб.

## **2. Як історичні документи відображають боротьбу більшовиків з опором колективізації?**

**Дослідницьке завдання!** Проаналізуйте історичні джерела, наведені далі. Які методи використовували більшовики під час примусової колективізації? Які відчуття викликають у вас текст документа та фотографії?

Більшовицька пропаганда зображувала куркулів багатіями, які нечесно здобули свої статки. Чи дають підстави історичні джерела це стверджувати?

### ***Свідчення мешканки с. Кобижча Бобровицького району Марії Антонівни Єременко, 1919 р. н.***

«Мого батька арештували 1929 року як куркуля. Мене й сестру вигнали зі школи, бо ми були дітьми класового ворога. Батька кудись повезли, а нас біля матері лишилося п'ятеро. Але місцеві активісти вважали, що куркульське гніздо ще не зовсім зруйноване і цілою бригадою прийшли до нас навесні викидати нас із хати. В цей час мами не було вдома. Мені йшов десятий рік, я всю зиму прохворіла тифом, не могла ходити. Один з активістів взяв мене за поясок, виніс із хати й поклав під лісою над самісінькою дорогою. Потім біля мене посадив маленького братика, якому не було ще й року.

[...] Коли мама прийшла, хата була вже опечатана. Так ми й прожили все літо на вигоні перед своєю хатою. Там протікала невеличка річка, де ми брали воду й милися. До того ж голодували. Вже всі попухли. Ніколи не забуду, як проходили мимо нас активісти. Побачили, в якому ми становищі. [...] Схопили нас за комірці та повкидали в річку. Один пояснив: “Все одно вам хана! Навіщо комусь клопоту завдавати з похованням?” З криками “Рятуйте!” мама витягувала з річки. Ваня, найменшенький, захлинувся. Мама закопала його під грушею».



1.



2.

1. Активісти виносять речі з хати «куркуля». Поділля. 1929 р.

2. Сім'ю «куркуля» виганяють із власного двору. Донеччина. 1930 р.

### 3. Як більшовики організували масовий штучний голод в Україні?

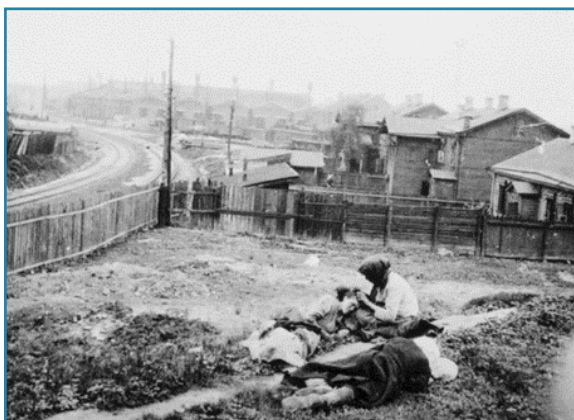
#### Працюємо разом!

На основі тексту підручника та спогадів очевидців підготуйте відповідь на запитання: Що стало основною причиною Голодомору 1932–1933 років?

Політика більшовиків щодо примусової колективізації мала катастрофічні наслідки для українського селянства. Виселення так званих куркулів, а по суті, хороших господарників, підірвало виробничий потенціал українського села. Колгоспи не могли виробити необхідну кількість продовольства та оплатити працівникам навіть їхні мізерні трудовні. Незважаючи на це, радянське керівництво у 1932 р. прийняло рішення про насильницьке вилучення всього продовольства у селян. В українських селах розпочався голод.



1.



2.

1. Радянський агітаційний плакат

2. Жертви голоду. Харківщина, 1933 р. Фото з Колекції кардинала Теодора Інніцера (Архів Віденської дієцезії). Фото зробив інженер А. Вінербергер.

Крім того, більшовицьке керівництво погіршило й до того катастрофічне становище селян, прийнявши в серпні 1932 р. спеціальну постанову. В народі її назвали «Закон про п'ять колосків». Відповідно до нього крадіжкою державного майна вважалася навіть ситуація, якщо голодна людина зірве кілька колосків чи підбере декілька картоплин на колгоспному полі. Голодних селян, які збирали на полі залишені після жнив колоски, звинувачували в розкраданні державного майна й засуджували до тривалих термінів чи розстрілу. Траплялися випадки покарання дітей.

### *Спогади очевидиці*

«А ще відбирала влада те, що виростили люди... Забирали зерно, продукти, дивилися по горщиках, яка є їжа – і з'їдали або виливали. Приходили щоденно. Люди від них усе ховали, закопували. Але сховати було неможливо. Вони шукали з шомполами, переколювали геть усе. Люди їли, що було: в полі мерзлу картоплю, мишей, котів, липові листки, корінці, ягоди, гриби, їжаків, відростки від калини, які підпікали або їли сирими. Всі голодували. Дуже багато вмирало людей, цілими сім'ями. Ховали їх попід хатами. На них нема ні хрестів, ні пам'ятників. Їх згадують ті, хто zostався живим. В їх смерті я виню лише владу».

*Станіслава Іванівна Заріцька, 1923 р. н., село Яворівка Житомирської обл.*



1.



2.

1. Жінка з дитиною, виснаженою голодом. Україна. 1932–1933 рр
2. Голодні діти шукають їжу. Україна. 1932–1933 рр.

#### **4. Чому Голодомор називають геноцидом українського народу?**

Насильницьке вилучення в селян продовольства, блокада військовими підрозділами сіл та цілих районів, заборона виїзду за межі охопленої голодом України – такими були основні методи організації масового голоду. Штучно організований комуністичною владою голод в Україні в 1932–1933 рр. отримав назву Голодомор. За підрахунками вчених, жертвами Голодомору стали понад 4 млн осіб.

**Геноцид** ((від грец. γένος (genos) – рід, плем'я та лат. caedo – вбиваю) – цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково національних, етнічних, расових чи релігійних груп як таких.

Кубані, де переважну більшість населення становили українці. Українців знищували голодом, оскільки вони чинили супротив політиці комуністичного окупаційного режиму.

### 5. Як вшановується пам'ять про Голодомор в Україні та світі?

Тривалий час комуністичний режим намагався приховати правду та знищити саму пам'ять про цей злочин. Тому перший у світі пам'ятник жертвам Голодомору з'явився поза межами України – в канадському місті Едмонтоні в 1983 р.

Виготовлено пам'ятник у формі надірваного кола. Це символізує спеціально розірваний життєвий цикл українського народу. Зморені руки, що підняті у спротиві, символізують благання людей про закінчення тортур. На пам'ятнику є напис, зроблений англійською та французькою мовами: «На вічну пам'ять мільйонам, хто загинув під час голоду-геноциду, спричиненого в Україні радянським режимом у Москві у 1932–1933 роках. Стіймо на сторожі проти тиранії, насильства, нелюдності».

Дещо пізніше пам'ятники померлим від Голодомору було споруджено в м. Вінніпезі (Канада), Лондоні (Велика Британія), Лос-Анджелесі (США) та багатьох інших містах світу.



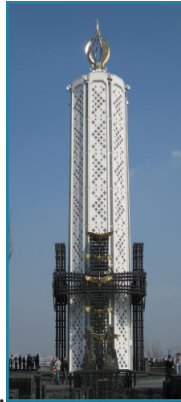
Одним із перших пам'ятних знаків в Україні було споруджено в 1989 р. в Харкові зі скромним написом «Жертвам голоду».

В Україні Голодомор почали активно досліджувати лише після проголошення Незалежності. На пам'ять про тих людей, які померли з голоду, в Україні щороку в четверту суботу листопада запалюють свічки.

Центром вшанування та увіковічення пам'яті про людей, безвинно вбитих голодом протягом першої половини ХХ ст., є Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» в м. Києві.

Перший у світі пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. в Едмонтоні (Канада)





1. Скульптурна композиція «Гірка пам'ять дитинства»; 2. Свіча пам'яті; 3. Експозиція Зали пам'яті.  
**Національний музей «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні» (м. Київ):**

Пропонуємо вам відвідати сторінку сайту інтернет-підтримки підручника, переглянути там інтерактивну карту «Пам'ятники жертвам голодомору в Україні» та здійснити 3-D екскурсію Національним музеєм «Меморіал жертв Голодомору» в Києві.

### ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Що таке геноцид? 2. Вкажіть дати Голодомору. 3. Якими методами більшовики проводили колективізацію в Україні?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Який існує взаємозв'язок колективізацією, розкуркулюванням та Голодомором? Свою відповідь аргументуйте.</p> <p>2. Чому Голодомор називають геноцидом українського народу? Свою відповідь аргументуйте.</p>	<p>Уявіть себе дослідником/дослідницею. Використовуючи додаткові джерела інформації, сайт інтернет-підтримки підручника підготуйте розповідь/презентацію про один із пам'ятників/меморіалів, присвячених Голодомору. Які символи використали їх автори, щоб відобразити тогочасні події?</p>	<p>1. Висловіть своє ставлення до політики більшовиків стосовно українського села. Відповідь аргументуйте.</p> <p>2. Які почуття у вас викликають події Голодомору, відображені в історичних документах та фотографіях параграфа?</p>

### ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Як вшановується пам'ять про Голодомор у вашому населеному пункті / вашій школі / твоїй родині? Висловіть судження, про необхідність увічнення пам'яті про події Голодомору в Україні.



<https://bit.ly/3GL7jf4>

### Для допитливих!

#### Додаткова інформація про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні:

- 1) Вебсайт «Пам'ятники жертвам голодомору в Україні»
- 2) Віртуальна 3-D екскурсія Національним музеєм «Меморіал жертв Голодомору» в Києві
- 3) Інформація про Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» в Києві
- 4) Писемні джерела про примусову колективізацію та Голодомор

## § 18. Українці у Другій світовій війні

### 1. Як розпочалася Друга світова війна?

#### Працюємо в парі

Сформулюйте до тексту три – чотири запитання. По черзі дайте відповіді на них.

**Нацисти** (від нім. скорочення – «наці») – члени націонал-соціалістичної партії в Німеччині та їхні прибічники, які вважали, що німецький народ, на відміну від інших, належить до вищої раси. Намагалися обґрунтувати права Німеччини на завоювання інших народів і на панування над світом. Їхнє вчення та погляди називають нацизмом.

У 1933 р. до влади в Німеччині прийшли нацисти. Їх лідер Адольф Гітлер проголосив себе фюрером, тобто вождем німців. Нацисти вважали, що німецький народ має право на завоювання інших народів і на панування над світом.

До світового панування прагнув і лідер СРСР – Йосиф Ста-

лін. 23 серпня 1939 року нацистська Німеччина і Радянський Союз уклали договір про ненапад. У таємному додатку до договору сторони домовилися про поділ між собою Східної Європи. Це стало прологом до нової війни.

Нацистська Німеччина 1 вересня 1939 р. напала на Польщу. Ця дата вважається початком Другої світової війни. Німецькі війська окупували західну частину Польщі, а 17 вересня 1939 р. Сталін увів війська у її східну частину. Відповідно до угоди з Німеччиною західноукраїнські землі, які перебували у складі Польщі, було приєднано до СРСР.



1.

2.

1. Народний комісар закордонних справ СРСР В. Молотов у присутності Й. Сталіна та керівника Міністерства закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропа підписує Договір про ненапад. Ніч із 23 на 24 серпня 1939 р. Москва

2. Спільний парад німецької і радянської армій у вересні 1939 р. в Брест-Литовську

До 1941 р. Гітлеру вдалося підкорити чимало країн Європи, а Сталіну приєднати до Радянського Союзу Бессарабію, Північну Буковину, Естонію, Литву та Латвію. Утім, мирна угода між Німеччиною та СРСР була нетривкою, обидва диктатори мріяли про світове панування.

Німецькі війська 22 червня 1941 р. вдерлися на територію Радянського Союзу. Українські землі стали ареною кривавих боїв, наслідком яких були жахливі руйнування і загибель мільйонів воїнів і мирних жителів. Протягом року німецькі війська та їх союзники окупували територію України й встановили жорстокий окупаційний режим.



1.

2.

1. Німецькі солдати перетинають кордон із Радянським Союзом. На фото видно прикордонний знак СРСР

2. Цивільне населення на будівництві протитанкових укріплень. 1941 р.



3.

3. Німецькі солдати в селі під Харковом. 17 травня 1942 р.



4.

4. Жінка з дітьми біля руїн своєї хати в одному із сіл України

## 2. Яким був окупаційний режим в Україні?

**Гетто** (в період Другої світової війни – частина території міста на контрольованих нацистами та їх союзниками територіях, куди примусово переміщували євреїв із метою ізоляції їх від неєврейського населення).

**Концентраційний табір** – табір-в'язниця для військовополонених і цивільних у військовий час або у країнах з відсутністю демократичних свобод.

Згідно з планами нацистів Україна розглядалась як «життєвий простір для німецького народу». Народи, що проживали на окупованих територіях, підлягали знищенню або виселенню. Будь-який опір жорстоко придушувався окупантами. В Україні з'явилися гетто та концентраційні табори.

За підрахунками істориків, на українських землях нацистами було закатовано понад 5 млн осіб мирного населення. На примусові роботи до Німеччини з території нашої країни було вивезено понад 2 млн осіб (переважно молоді). Особливо тяжка доля спіткала євреїв та ромів, яких нацисти вважали народами, що не мали права на існування.

Нацисти проводили політику знищення єврейського населення. Цей процес отримав назву Голокост. Одним із найвідоміших пам'ятних місць, пов'язаних із цією людською трагедією, є Бабин Яр.



Відправлення людей на примусову роботу в Німеччину.

го населення. Цей процес отримав назву Голокост. Одним із найвідоміших пам'ятних місць, пов'язаних із цією людською трагедією, є Бабин Яр.



Військовополонені засипають землю ділянку Бабиного Яру, де лежать розстріляні євреї. В охороні есесівці. Початок жовтня 1941 р.

**Голокост** (від англ. *Holocaust*, з дав.-гр. *ὁλοκαύστος* — «всеспалення») – переслідування і масове знищення нацистами євреїв під час Другої світової війни. Їх переслідували і вбивали лише з тієї причини, що вони були євреями, оскільки нацисти вважали їх своїми головними ворогами.

Бабин Яр – це урочище, яке в роки війни було північно-західною околицею Києва. Воно стало місцем нацистського геноциду. Протягом двох років німецької окупації (з вересня 1941 до листопада 1943 р.) нацисти розстрілювали і закопували тут цілі групи людей або окремих осіб, яких вважали ворогами, – євреїв, військовополонених, громадських діячів, підпільників.

За підрахунками дослідників, кількість жертв у Бабиному Яру сягає понад 100 тисяч осіб, переважна більшість з яких були євреями. Тому Бабин Яр є символом Голокосту в Україні.

### 3. Які особливості мав рух Опору на українських землях?

#### Обговоріть у класі!

На основі тексту визначте, яку мету ставили у своїй боротьбі партизанські загони та Українська повстанська армія.

Важливу роль у боротьбі з нацистськими окупантами відіграв рух Опору в країнах Європи. Особливістю руху Опору на українських землях була наявність двох основних напрямів боротьби: радянські партизани та підпільники; Українська повстанська армія.



Партизанська диверсійна група за роботою

Радянські партизанські загони діяли на значній частині окупованих територій України. У багатьох українських містах і селах існували підпільні організації. Основними формами боротьби партизан та підпільників були напади на ворожі військові об'єкти, знищення ворожої техніки, підриг залізничних колій та мостів («рейкова війна»); збирання розвідувальної інформації; перешкоджання вивезенню молоту на примусові роботи.

На теренах Волині та Полісся з ініціативи організації українських націоналістів було створено Українську повстанську армію (УПА). Символічною датою створення УПА вважається 14 жовтня<sup>9</sup> 1942 р., хоч окремі історики вважають що це відбулося пізніше навесні 1943 р. УПА боролася за незалежність України, тому воювала на два фронти – як проти нацистів, так і проти радянських військ та партизанів.

### Документи свідчать!

#### *Із листівки УПА «За що бореться Українська Повстанська Армія» (1943 р.)*

Українська Повстанська Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі.

УПА бореться проти російсько-більшевицьких і німецьких загарбників, поки не очистить Україну від усіх «опікунів» і «визволителів»...



Загін УПА. Хутір Ясенів (Львівщина). 31 серпня 1944 р.

#### **4. Чим супроводжувалося вигнання нацистів та їх союзників з території України?**

Перелом у Другій світовій війні відбувся в 1943 р. після ряду перемог Червоної армії. Вигнання нацистів та їх союзників з території України завершилось у жовтні 1944 р. Повернення радянської влади, на жаль, часто супроводжувалося репресіями проти тих, хто перебував на окупованих територіях.

Командування Червоної армії керувалося принципом: «Перемога за будь-яку ціну!» та «Жертв не рахувати!». Місцевих жителів, часто юнаків 16–17 років, поспіхом мобілізували до війська. Їх називали «чорносвітниками», «чорнопіджачниками», «чорною піхотою», і, на думку радянського керівництва, вони мали спокутувати свою провину, а саме перебування на окупованій території. Непідготовлених і часто незброєних їх одразу кидали в бій. Наслідки були жахливими – мільйони вбитих і покалічених людей.

Одним із прикладів злочинів радянської влади була депортація кримських татар (18–21 травня 1944 р.). Їх несправедливо звинуватили

в масовому дезертирстві та співпраці з ворогом. За наказом Сталіна було здійснено насильницьке виселення кримськотатарського народу з його історичної батьківщини – Криму. В ущент заповнених товарних вагонах сотні тисяч людей було вивезено у віддалені регіони СРСР. Під час виселення і в перші роки після нього загинуло багато кримських татар.



Так відбувалася депортація кримських татар

У 2015 р. Верховна Рада України визнала депортацію з Криму кримських татар у 1944 р. геноцидом кримськотатарського народу.

Зазначимо, що пізніше подібна доля спіткала й інші народи Криму. Як наслідок, із півострова було виселено понад 40 тисяч болгар, вірмен, греків, турків і ромів.

### 5. Чим завершилася Друга світова війна?

Спільними зусиллями країн антигітлерівської коаліції вдалося перемогти нацистську Німеччину та її союзників. Друга світова війна закінчилася

## Працюємо в парі

Які факти в тексті підручника та ілюстрації свідчать, що Друга світова війна є найкривавішою трагедією в історії людства?

**Антигітлерівська коаліція** – об'єднання держав, які під час Другої Світової воювали проти Німеччини та її союзників. В антигітлерівській коаліції провідну роль відіграли СРСР, США, Велика Британія та Франція.

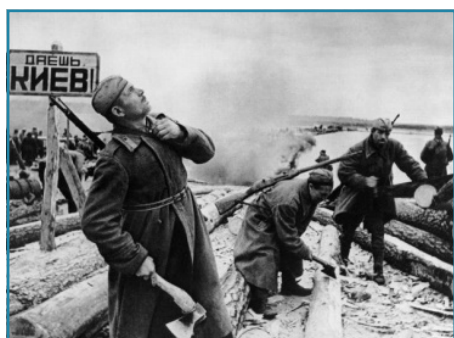
2 вересня 1945 р. капітуляцією Японії. В Європі війна завершилася раніше – 8 травня 1945 р., коли Німеччина визнала свою поразку і припинила військові дії. В Україні 8 травня відзначають День пам'яті та примирення, а 9 травня – День Перемоги над нацизмом.

Символом відзначення Дня пам'яті та примирення і Дня Перемоги в Україні є червоний мак.

Майже 7 млн українців воювали на фронтах Другої світової війни. Своїм ратним подвигом вони зробили внесок у спільну перемогу над на-

цистською Німеччиною.

Друга світова війна вплинула на життя людей більшості країн світу. За підрахунками істориків, у ній брала участь 61 країна, де проживало 80 % населення Землі. Загальні людські втрати в цій війні, за різними оцінками, сягають від 50 млн до 70 млн осіб.



1.

2.

1. Сапери наводять переправу через Дніпро. 1943 р.

2. Хрещатик після звільнення Києва від німецьких військ. Листопад 1943 р.

Наслідки Другої світової війни для України були жахливими. Загалом було зруйновано близько 700 міст і понад 28 тис. сіл, більшість промислових підприємств, шкіл, лікарень та інших установ. Під час війни загинуло близько 8 млн українців – кожен п'ятий житель України. Основні причини величезних втрат українців – це вкрай жорстокі методи війни, які застосовували нацистський та сталінський (комуністичний) режими.

### ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Вкажіть роки початку та завершення Другої світової війни. 2. Що таке Голокост? 3. Які два напрями руху Опору існували в Україні під час війни?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Якими були наслідки Другої світової війни для українського народу?</p> <p>2. За що і проти кого боролася Українська повстанська армія?</p> <p>3. Висловіть судження, чому Голокост та депортація кримськотатарського народу називають геноцидом.</p>	<p>1. Знайдіть у підручнику та інших джерелах факти, що Друга світова війна є трагічною сторінкою в історії людства?</p> <p>2. Використовуючи додаткові джерела інформації, складіть розповідь про долю солдат/мирного населення під час війни.</p>	<p>1. Які відчуття у вас викликають події, відображені на фотографіях параграфа? Зробіть припущення, що відчували люди, зображені на фотографіях?</p> <p>2. Як ви вважаєте, чому потрібно пам'ятати про трагічні сторінки історії свого народу?</p>



## ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Як вшановується пам'ять про події Другої світової війни у вашому населеному пункті, вашій родині? Які пам'ятники у вашій громаді присвячені подіям Другої світової війни? Дізнайтеся про історію вашого населеного пункту під час Другої світової війни.



<https://bit.ly/3CRpcQw>

### Для допитливих!

*Додаткова інформація про події Другої світової війни в Україні:*

- 1) 10 історій про співвітчизників — героїв семи армій
- 2) Національний музей історії України у Другій світовій війні
- 3) Меморіальний простір у Бабиному Яру (м. Київ)

## § 19. Становлення України як незалежної держави

### 1. У чому полягали особливості розвитку України в 1945–1990 рр.?

#### Працюємо в парі

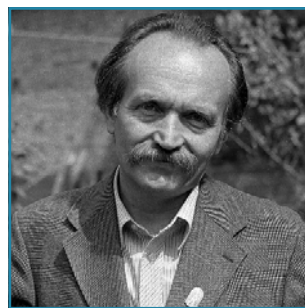
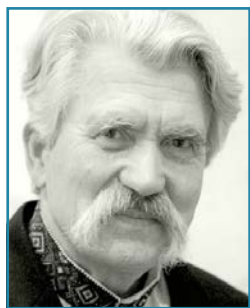
Сформулюйте за текстом три – п'ять запитань. По черзі дайте відповіді на них.

Після Другої світової війни українські землі вперше за багато століть опинилися в межах однієї держави. Утім, це була не власна держава. Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) входила до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Після визволення території від нацистських загарбників почалася відбудова промисловості та економіки. Однак репресії проти українського народу не припинилися. У 1946–1947 рр. Україну спіткала нова трагічна подія – від штучно організованого голоду померло близько 1 млн осіб.

Радянське керівництво продовжувало політику русифікації – скорочувалася кількість закладів освіти з українською мовою навчання, україномовних газет та журналів.

У цих умовах продовжував розвиватися національно-визвольний рух українців. У 1960-х роках виникає дисидентський рух. Учасники цього руху – дисиденти виступали за дотримання прав і свобод людини, за вільний розвиток української мови та культури, за реалізацію прав українського народу на власну державність, за свободу віросповідання. Радянська влада жорстоко переслідувала дисидентів. Більшість із них пройшли арешти, в'язниці та табори.



1. Українські дисиденти: Левко Лук'яненко (1), Мустафа Джемілев (2), Вячеслав Чорновіл (3)

**Дисидент** (від лат. *dissidens* – незгідний) – людина, чиї погляди істотно відрізняються від офіційно встановлених у країні, де вона живе.

У 1980-х роках криза в СРСР охопила різні сфери життя. Щоб подолати цю кризу, радянське керівництво оголосило політику перебудови, демократизації та гласності. Про своє право на вільний розвиток та власну державу оголосили деякі народи Радянського Союзу, серед них й український.

## 2. Як була проголошена незалежність України?

### Обговоріть у парі!

У чому значення прийняття Верховною Радою Акта проголошення незалежності України?

У СРСР 19–21 серпня 1991 р. було здійснено спробу державного перевороту, яка увійшла в історію як «серпневий путч». Заколотниками була частина керівництва Радянського Союзу, яка виступала проти демократичних змін у країні та проти права

народів на самовизначення. Утім, «серпневий путч» зазнав невдачі.

Після невдалого державного перевороту в СРСР було скликано позачергову сесію Верховної Ради УРСР, на якій 24 серпня 1991 р. було прийнято доленосний для українського народу документ – Акт проголошення незалежності України. Віднині УРСР перестала існувати, а на карті світу постала нова самостійна держава – Україна.



1. Момент голосування за Акт проголошення незалежності України, 24 серпня 1991 р.  
2. Перша шпальта парламентської газети «Голос України». 27 серпня 1991 р.

**Референдум** – це форма волевиявлення народу, прийняття громадянами країни рішень, що стосуються важливих питань державного життя, шляхом голосування.

1 грудня 1991 р. відбулися Всеукраїнський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України та перші вибори президента нашої держави. Український народ абсолютною більшістю голосів (90,32 % тих, хто брав участь у голосуванні) проголосував за незалежність України. А за результатами виборів першим президентом незалежної України став Леонід Кравчук (1991–1994 рр.).

Після проголошення незалежності було створено власні органи державного управління, місцевого самоврядування, Збройні сили, органи безпеки й правопорядку. В 1992 р. Верховна Рада України затвердила державні герб, гімн і прапор України. У 1996 р. в Україні було введено в обіг власну національну валюту – гривню.

**Конституція** – це Основний Закон держави, що визначає суспільний і державний устрій країни, функції органів державної влади, основні права та обов'язки громадян.

Проголошення незалежності України зумовило необхідність створення власних законів, які мали регулювати відносини в державі. 28 червня 1996 р. Верховна Рада України ухвалила Конституцію України. На пам'ять про цю подію в Україні щороку 28 червня відзначається державне свято – День Конституції України.

За Конституцією України главою держави є Президент. Він є гарантом державного суверенітету і територіальної цілісності України, Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил і представляє Україну в міжнародних відносинах.

Законодавчим органом в Україні є Верховна Рада, яка ухвалює закони. Реалізує закони в життя Кабінет Міністрів України (уряд). Найвищим судовим органом України є Верховний Суд.

Конституція України 1996 р. значно розширила права та свободи громадян. Людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані в Основному Законі України найвищою соціальною цінністю.

### 3. Які події відбулися під час Революції Гідності?

#### Поміркуйте!

На основі тексту та ілюстрацій дайте відповідь на запитання: Які суспільні явища та події стали причиною Революції Гідності? Чому, на вашу думку, вона отримала саме таку назву?

Наймасштабнішою подією в новітній історії України стала Революція Гідності, що становила національно-патріотичні, протестні акції в Україні проти зловживання владою президента Віктора Януковича та його оточення, порушення прав громадян правоохоронними органами. Протести розпочалися 21 листопада

2013 р., після того, як Віктор Янукович самовільно, не порадившись із народом змінив законодавчо закріплений європейський курс розвит-

ку України на проросійський. Він відмовився підписувати угоду про співпрацю України та Європейського Союзу.

Акції протесту, що тривали в країні з кінця листопада 2013 року до кінця лютого 2014 р., отримали назву Революція Гідності. Центром протистояння стали Майдан Незалежності та Європейська площа в Києві. Це було жорстоке протистояння, коли влада вдавалася до силових методів та ухвалення так званих диктаторських законів, які звужували конституційні права і свободи громадян. Після численних спроб штурму силовиками Майдан став перетворюватися на своєрідну фортецю, оточену барикадами.



Революція Гідності. Київ, Майдан Незалежності, 19 лютого 2014 р.

Прибічники влади застосовували антигуманні методи боротьби з протестувальниками – викрадення людей з лікарень, катування та вбивства активістів, тортури з роздяганням на морозі. Провладні силові структури також використовували проти протестувальників травматичну й вогнепальну зброю. Фінальним і найдраматичнішим моментом Революції Гідності стали події 18–20 лютого 2014 р., коли загинуло близько сотні осіб і кілька сотень було травмовано.

Протестувальники, незважаючи на значні втрати, змогли відтіснити силовиків. Тодішній президент Віктор Янукович після масового розстрілу громадян у центрі Києва втік до Росії. Усю повноту влади взяла на себе Верховна Рада України, яка призначила на 25 травня вибори Президента України. На них переміг Петро Порошенко.

Загалом під час акцій протесту в Києві й у регіонах України загинуло 106 осіб. «Небесна сотня» – так назвали українських патріотів, котрі загинули під час Революції Гідності.

#### 4. Як розвивалися події російсько-української війни?

Тимчасом як наша країна оговтувалась від кривавих подій на Майдані та розпочинала підготовку до дострокових виборів Президента України, керівництво Російської Федерації розпочало збройну агресію проти України. Порушуючи норми міжнародного права, російські війська 20 лютого 2014 р. розпочали операцію із захоплення Криму. Саме цю дату вважають початком російсько-української війни. Окупацію Криму було відразу засуджено світовою спільнотою. Проте це не зупинило агресора.



Сили антитерористичної операції після бою під Сніжним, серпень 2014 р.

Окупація Криму стала лише першим кроком Російської Федерації, спрямованим на піддрив незалежності України. Російські найманці та проросійські сили почали захоплювати адміністративні будівлі в населених пунктах та розпочали збройні дії в Луганській та Донецькій областях. Щоб стабілізувати ситуацію, керівництво України 14 квітня 2014 р. оголосило про початок антитерористичної операції (АТО). Через чотири роки, у квітні

2018 р., АТО було переформатовано в Операцію об'єднаних сил (ООС).

У боротьбі з російською агресією величезну роль відіграли добровольці та волонтери. Тисячі добровольців вже в перші дні війни вступили до лав української армії. Навесні 2014 р. було сформовано кілька добровольчих батальйонів, які брали активну участь у військових діях.

**Волонтер** – особа, яка добровільно й безоплатно здійснює суспільно корисну діяльність.

Значну роль у забезпеченні військових всім необхідним відіграли волонтери/волонтерки. Спираючись на пожертви населення, вони допомагали в забезпеченні армії харчами, медикаментами, одягом, автотранспортом та іншим необхідним спорядженням.

Завдяки мужності українських воїнів та добровольців вдалося зупинити подальше просування російських військ і проросійських незаконних збройних формувань углиб країни. Символом мужності та незламності українських воїнів стала оборона Донецького аеропорту, яка тривала 242 дні. Українські «кіборги» так назвали захисників аеропорту.



Українські воїни в бою за Донецький аеропорт

Російсько-українська війна триває й досі. Вона призвела до жахливих гуманітарних наслідків. У результаті збройної агресії Росії проти України загинули близько 10 тисяч осіб, майже 25 тисяч було поранено. 17 липня 2014 р. російські військові збили літак Малайзійських авіаліній. Жертвами цього терористичного акту стали 298 пасажирів, у тому числі 80 дітей.

Близько 1,5 млн жителів Криму, Донецької та Луганської областей змушені були залишити рідні домівки і переселитися в інші регіони України. Нині окупованими залишаються Кримський півострів, частина Донецької та Луганської областей, що становить 7,2 % території України. На окупованих територіях масово порушуються права і свободи людини.

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Вкажіть дати: а) прийняття Верховною Радою Акта проголошення незалежності України; б) ухвалення Верховною Радою Конституції України; в) подій Революції Гідності; г) початку воєнної агресії Росії проти України. 2. Хто такі дисиденти? За що вони боролись? 3. Хто такі волонтери? Яку роль вони відіграли в умовах воєнної агресії Росії?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮ ДУМКУ
<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Що таке Конституція? Яка її роль у державі?</li> <li>2. Якими були причини Революції Гідності? У чому її значення?</li> <li>3. До яких наслідків призвела агресія Росії проти України?</li> </ol>	<p>Використовуючи різноманітні джерела інформації, підготуйте коротку розповідь/презентацію про одну з історичних постатей чи історичних подій згаданих у параграфі. Результати свого дослідження представте однокласникам/однокласницям на наступному уроці.</p>	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. У чому значення прийняття Верховною Радою Акта проголошення незалежності України?</li> <li>2. Чому, на вашу думку, Російська Федерація вчинила агресію проти України?</li> <li>3. Висловіть судження про роль армії в державі.</li> </ol>

## ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

У чому, на вашу думку, цінність для народу мати власну державу? Як відзначають День Незалежності України у вашому населеному пункті, школі, родині?



<https://bit.ly/3wrcKoe>

### Для допитливих!

Додаткова інформація про становлення України як незалежної держави:

- 1) Що уособлює монумент Незалежності (м. Київ)?
- 2) Як вшановується пам'ять про події Революції Гідності та Небесну сотню?
- 3) Хронологія спротиву: з чого почалась окупація Криму?
- 4) Біографічна довідка про Вячеслава Чорновола
- 5) Акт проголошення незалежності України.

**Мініпроект «Краєзнавчий музей –  
скарбниця історико-культурної  
спадщини мого краю»**

<https://bit.ly/3Ev2uxN>



## УРОК-УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ 3

### Варіанти запитань та завдань для обговорення в класі

1. Що таке історична подія, історичне явище та історичний процес? Що спільного в цих поняттях, а що – відмінного? Наведіть приклади.
2. Як ви вважаєте, чому історикам важливо дослідити причини, перебіг, результати та наслідки історичних подій/явищ/процесів?
3. Висловіть судження, яких осіб вважають історичними постатями. Яку роль відіграють особи в історії? Наведіть приклади.
4. Про яких історичних постатей ви дізналися під час вивчення цього розділу? Висловіть оцінне судження про їхню діяльність. Свою відповідь аргументуйте.
5. Про які історичні події/явища/процеси ви дізналися під час вивчення цього розділу?
6. Які події в історії нашої держави ви вважаєте найважливішими? Свою відповідь обґрунтуйте.
7. Як вшановуються події та історичні постаті різних історичних періодів у сьогоденні? Наведіть приклади.
8. У чому, на вашу думку, полягає історичне значення Акта злуки УНР і ЗУНР?
9. Висловіть судження, чому Голодомор, Голокост та депортацію кримськотатарського народу називають геноцидом. Свою відповідь аргументуйте.
10. У чому значення прийняття Верховною Радою Акта проголошення незалежності України?
11. До яких наслідків призвела агресія Росії проти України?
12. Висловіть судження про роль армії в державі.

**Пройти тестування онлайн  
з теми «Мандрівки у минуле»**



<https://bit.ly/3yS9gw1>

# ІСТОРИЯ НАВКОЛО НАС

## § 20. Господарство, підприємництво та традиційні заняття українців: колись і сьогодні

### 1. Що відомо про заняття людей на українських землях у давні часи?

#### Обговоріть у класі!

Які потреби задовольняє людина через господарську діяльність?

З давніх часів люди розуміли, що для створення благ, необхідних для життя та задоволення своїх потреб, необхідно працювати та вести господарство. Без праці людина просто не змогла б вижити і розвиватися.

Тривалий час первісні люди лише споживали те, що давала природа. Вони займалися збиральництвом (використовували для їжі плоди диких рослин, їстівне коріння, гриби), полювали на диких тварин, рибалили.

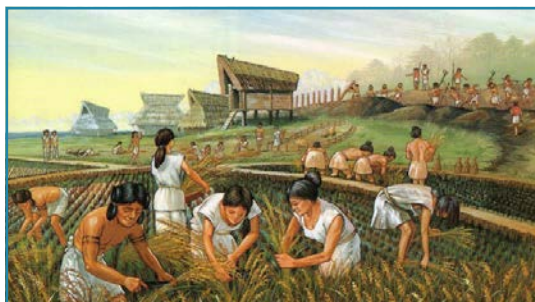
Близько 10 тисяч років назад люди почали займатися землеробством, а згодом і скотарством. Поступово людські спільноти, основним заняттям яких було землеробство, переходили до *осілого способу життя*.

У V—IV тис. до н.е. на українських землях проживали трипільці. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, овес, горох, льон, розводили корів, волів, овець, кіз, свиней, коней. Трипільці також були обдарованими ремісниками. Особливо цінними є їхні гончарні вироби – мисочки, глечики, кубки тощо. Трипільські жінки були справжніми майстринями з виготовлення сорочок, суконь, спідниць. Майже всі продукти праці трипільці виробляли для задоволення власних потреб, а не на продаж. Такий тип господарства називається натуральним.



1.

2.



1. Трипільський посуд

2. Трипільське поселення (історична реконструкція)



**Натуральне господарство** – тип господарства, за якого продукти праці виробляються для задоволення власних потреб, а не для продажу.

Зауважимо, що майже всі продукти праці трипільці виробляли для задоволення власних потреб, а не на продаж. Такий тип господарства називається натуральним.

Утім, не всі людські спільноти переходили до осілого способу життя.

Поступово виокремилися племена скотарів, які постійно пересувалися в пошуках нових пасовищ, тобто вели *кочовий спосіб життя*.

## 2. Яким було господарське життя за княжих часів?

### Працюємо у парі!

На основі тексту та ілюстрацій підручника визначте основні заняття русичів за княжих часів.

Більшість населення Русі-України жило в сільській місцевості, відповідно, основу господарства її жителів становили землеробство та тваринництво. Русичі вирощували пшеницю, ячмінь, жито, овес, горох, коноплі, різноманітну городину. В

їхніх садах росли яблуні, груші, сливи, вишні.

У своїх господарствах русичі тримали велику й дрібну рогату худобу, свиней, коней, свійську птицю. Займалися вони й промислами: полюванням, рибальством та бджільництвом. У лісах збирали ягоди, гриби, дикорослі плоди, горіхи.

Далеко у світі славились виробни ремісників Русі-України. Давньоруські ковалі виготовляли понад 150 назв різних виробів – залізні знаряддя праці, зброю та різноманітне хатне начиння. Такі види ремісничої діяльності, як гончарство, прядіння, ткацтво, кравецтво (пошиття одягу), шевство (шиття та лагодження взуття), чинбарство (обробка шкіри) забезпечували русичів речами повсякденного вжитку (посудом, одягом, взуттям тощо).



1.

2.

3.

1. Вироби давньоруських ремісників 2. Давньоруські прикраси 3. Сівба й оранка. Мініатора з літопису

## 3. Якими були традиційні види господарської діяльності українців у ХІХ столітті?

Традиційними видами занять населення на українських землях наприкінці ХVІІІ ст. залишалися землеробство, скотарство, садівництво, бджільництво,

### Працюємо у парі!

Які види традиційних занять українців в ХІХ столітті відображені на картинах параграфу?

рибальство, мисливство та різні види ремесел. І це не дивно, оскільки і в той час переважна більшість населення проживала в сільській місцевості.

Крім традиційних, у цей час з'являються нові культури, такі як сояшник, кукурудза, картопля. На півдні України з XVI ст. почали вирощувати кавуни, а з XIX ст. вирощувати помідори, баклажани і перець. Згодом ці культури поширились і в інших регіонах.

Велику роль відігравало для українців рибальство. У той час в українських річках й озерах було чимало різних видів риби, раків. На південноукраїнських землях, які виходили до Чорного моря, у XIX ст. стали виникати риболовецькі компанії та артілі, що ловили осетрів, судаків, ляща, тарань тощо. Звідти чумацькі валки доставляли солону й в'ялену рибу до інших українських регіонів.



1.

2.



3.

4.

1. Воли на оранці. Художник С. Світославський
2. Сінокіс. Художник М. Пимоненко
3. Чумацький Ромоданівський шлях. Художник С. Васильківський
4. Весняний день. Пасіка. Художник С. Світославський

#### 4. Як досягнення науки та техніки впливають на господарську діяльність людини?

Наприкінці XIX ст. у господарстві України відбулися значні зміни, пов'язані із застосуванням досягнень науки і техніки у виробництві. Завдяки винайденню парового двигуна, а згодом електричної

#### Працюємо у парі!

Визначте, які зміни відбулися в господарстві України наприкінці XIX – на початку XX ст.?

енергії ручну працю людей поступово замінювали робочі машини й механізми. Виникали великі фабрики та заводи, нові галузі виробництва і, як наслідок, нові професії. Розвивався транспорт – з'явилися залізниці, автомобілі, а з початку ХХ ст. – й авіація. Виникають у цей час і нові засоби передавання інформації – телефон, телеграф, радіо, фотографія, кінематограф.



1.



2.



2. Доменний цех Юзівського металургійного заводу (Юзівка, нині Донецьк). Поштівка початку ХІХ ст.

3. Контрактовий ярмарок у Києві. Поштівка початку ХХ ст.

4. Новий залізничний міст через Дніпро в Києві. 1890 р.

Зміни у виробництві вимагали значної кількості працівників. З'явилися нові верстви населення — робітники та підприємці. Підприємцями були власники фабрик і заводів. Багато жителів сіл переїжджали в пошуках роботи та кращого

**Підприємництво** — систематична, на власний ризик діяльність із виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг.

**Підприємець** — людина, яка провадить діяльність, спрямовану на виробництво товарів та надання послуг з метою одержання прибутку.

життя в міста, де наймалися працювати на підприємства. Так вони ставали робітниками. Як наслідок, чисельність міського населення зростала, виникали нові міста.

У цей час відбувається спеціалізація підприємств на виготовленні певних продуктів або на певних видах діяльності. Продукція фабрик та заводів призначалася вже не для власного споживання, а для продажу. Активно розвивається торгівля.

Виникають спеціалізовані магазини, виставки, утворюються великі ринки, ярмарки, де продавалися різноманітні товари та продукти. Таке господарство називається ринковим.

Найбільші зміни у виробництві відбулися в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. У цей час зроблено безліч відкриттів та винаходів. Розпочалася ера освоєння космосу, атомної енергетики, комп'ютерів, Інтернету, мобільного зв'язку.

**Господарство**, за якого продукти праці (вироби) призначаються насамперед для продажу, а не для власного споживання, називається **ринковим (або товарним)**.



1.



2.

3.

1. Старт української ракети космічного призначення з плавучого космодрому «Морський старт»
2. Леонід Каденюк, перший космонавт незалежної України

Нині наука і технологія розвиваються бурхливими темпами. Це має як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, розвиток науки і техніки покращує рівень і якість життя населення, зменшує частку важкої ручної праці. З іншого боку, господарська діяльність людини часто призводить до забруднення навколишнього середовища. Невміле використання сучасних досягнень техніки і науки навіть із мирною метою може спричинити численні жертви та катастрофи. Прикладом цього є Чорнобильська катастрофа.

Дуже часто наукові винаходи використовуються у воєнних цілях. Велику небезпеку для людства становить зброя масового ураження (хімічна, біологічна, ядерна). Ніколи раніше людина не мала таких потужних засобів, здатних знищити життя на планеті Земля. Отже, розвиток науки і техніки породив цілий вузол суперечностей.

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Дайте визначення понять: «натуральне господарство» та «ринкове господарство», «підприємництво».

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Висловіть судження, які потреби задовольняє людина через господарську діяльність.</p> <p>2. У чому відмінність «ринкового господарства» від «натурального»?</p>	<p>1. На основі тексту та ілюстрацій підручника визначте, якими були традиційні заняття людей, що проживали на українських землях в різні історичні часи.</p> <p>2. Які зміни в господарстві України відбулися наприкінці XIX початку XX ст.? Чим вони були зумовлені?</p>	<p>1. Висловіть судження, які наслідки має застосування досягнень науки й техніки у виробництві. Обговоріть у класі це питання.</p> <p>2. Наука і технології наразі розвиваються бурхливими темпами. Висловіть припущення про характер занять людей у майбутньому. Поділіться своїми думками з однокласниками/однокласницями.</p>

## ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Які види господарської та підприємницької діяльності розвиваються у вашому населеному пункті / рідному краї? Як це впливає на життя громади та навколишнє середовище?

### Дослідницьке завдання:

#### *Вчимось досліджувати історію.*

Використовуючи матеріал сайту інтернет-підтримки підручника та інші доступні джерела, підготуйте презентацію / стислу розповідь на тему «Роль грошей у суспільстві в минулому і тепер».



<https://bit.ly/3wL5ZOa>

## § 21. Міста і села на території України в минулому і тепер

### Для допитливих!

Як виникали найдавніші поселення людей?



<https://bit.ly/3erKKAh>

### 1. Як виникли давньоруські міста?

#### Обговоріть у парі!

У чому особливість забудови давньоруських міст? Яку роль вони відігравали в суспільстві?

У VI ст. у східних слов'ян виникають гради (городища). Зазвичай вони були міжплемінними центрами, де розміщувалися пункт збору данини, загальні святилища. Окремі гради відігравали роль прикордонних укріплень. З часом населення деяких gradів збільшується (туди переїжджають ремісники, купці), і вони в переростають у міста.

За повідомленням літописця, у IX — першій половині X ст. на Русі існувало 16 міст, зокрема Київ, Новгород, Чернігів, Переяслав, Вишгород, Іскоростень та ін. Давньоруські міста були осередками влади, ремесла, торгівлі та культури. У них діяли школи, книгописні майстерні, бібліотеки, писалися ікони, виготовлялися твори прикладного мистецтва.



1. Місто Володимира – дитинець стародавнього Києва. Макет Д. Мазюкевич
2. Картина Г. Петраша «Чернігів у XIII ст.»

**Поняття город/град/городище** означає «обгороджену територію» (з тину або палі (палісад — посаджені палі).

**Місто** – великий населений пункт. У різні історичні часи роль міст відрізнялася. У середньовіччі вони були осередками влади, ремесла, торгівлі та культури. Нині переважна більшість міст є центрами районів, областей, де зосереджені державні органи влади, промислові підприємства, великі торговельні та культурні заклади.

**Центром міста був дитинець** — укріплена стінами, валами та ровами частина міста. Найчастіше дитинець розміщувався на узвишші чи горі. Це була свого роду міська цитадель. У цій частині міста розташовувалися величні княжі палаци та багаті боярські двори, житла дружинників. Після прийняття християнства в дитинці будували головні міські церкви та собори.

Біля дитинця розміщувався «окольний град» (іноді його ще називали «острог» чи «посад»), який також оточувався укріпленнями. У цій частині міста розташовувалися помешкання простого люду, ремісників, торговельний майдан, подвір'я купців, численні церкви та монастирі. Міські будинки в той час споруджувались переважно з дерева.

Третьою частиною великих міст були передмістя, які іноді називали «кінцями». Вони розташовувалися поза міськими укріпленнями. Здебільшого їх заселяли ремісники певної спеціальності.

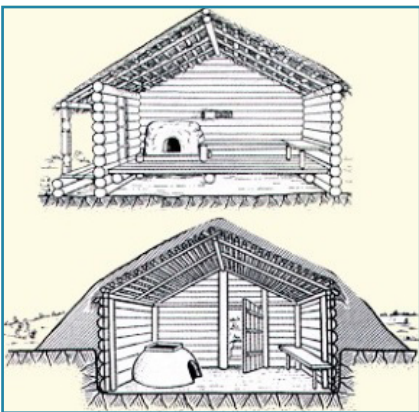
Під час монголо-татарської навали (XIII ст.) багато міст Русі було зруйновано і спалено.

**2. Як за княжих часів жили селяни?**

Більшість поселень Русі становили села, жителі яких займалися переважно землеробством, тваринництвом, різними промислами й ремеслом. Це були відкриті неукріплені поселення різні за величиною — від 10 до 60 дворів. Селилися русичі здебільшого на високих місцях по берегах рік і озер, щоб водою не залило їхні поля та будинки під час весняних розливів.

**Поміркуйте!**

На основі тексту та ілюстрацій визначте особливості селянських жител за княжих часів.



1. Слов'янське сільське житло. Реконструкція (у розрізі)
2. Сільське житло XI ст. Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, м. Переяслав-Хмельницький. Реконструкція.

Сільські хати будували з дерева, дах вкривали соломкою. З каменю або глини робили піч, яку розміщували в кутку. Топили в печі «по-чорному», тобто дим виходив не через димар, а скрізь двері чи невелике вікно. У деяких селах житла спеціально заглиблювали в землю, тобто будували напівземлянки. Взимку вони швидше нагрівалися і завдяки землі довше тримали тепло, а влітку в таких помешканнях зберігалася комфортна прохолода.

**Село** – населений пункт неміського типу, жителі якого займаються переважно сільським господарством (обробітком землі, тваринництвом).

### 3. Які особливості українського села у XIX — на початку XX ст.?



Реконструкція заглибленого слов'янського житла IX–X ст.

селень, будівництва й оздоблення житла. Щоб дізнатися більше про життя українського села того чи іншого регіону в конкретній історичний період радимо відвідати краєзнавчі музеї, музеї народної архітектури та побуту або їхні сайти в мережі Інтернет.

Село об'єднувало людей у сільську громаду. За громадою закріплювалася певна територія, податки, обов'язки перед державою. У XIX — на початку XX ст. українське село складалося із сільбища, центру, церкви, господарських та громадських споруд, освітніх закладів. Сільбище це територія всього поселення, до якого входили селянські двори, головна сільська дорога (вулиця) та інші споруди.

Традиційно центром села вважалася територія (майдан) поблизу церкви або сільської управи. Часто біля церкви розташовувалися кладовище та будинок священика. До господарських та громадських споруд належали кузня, млин, олійниця, корчма, крамниця, подекуди шпихлір – громадська будівля для зберігання зерна, муки, господарського знаряддя та інших предметів.

Освітніми закладами на селі були початкові школи (церковно-парафіальні та державні). Наприкінці XIX — на початку XX ст. на західних землях України набули поширення хати-читальні, які споруджувалися за кошти громад. Вони були своєрідним сільським клубом, осередком народного дозвілля.

#### Працюємо у парі!

Роздивіться ілюстрації присвячені українському селу XIX — початку XX ст. та порівняйте їх із текстом підручника. Визначте особливості забудови українського села у XIX — на початку XX ст.

Поселення та житла людей на українських землях постійно змінювалися. У кожному з етнографічних регіонів України склалися особливості щодо планування та розташування по-



1.



2.



3.

1. Вітряк із хутору Кудрявий, Сумщина. Національний музей народної архітектури та побуту України
2. Хата кінця XIX ст. із с. Шишаки Полтавської області. Національний музей народної архітектури та побуту України.
3. Воскресенська церква із села Кисоричі, Рівненська область. Національний музей народної архітектури та побуту України



Основним типом традиційного сільського житла в Україні була хата. У різних регіонах були особливості у будівництві та оздобленні хат. Переважно це затишні, білені зовні й усередині, будівлі під солом'яним чи очеретяним дахом. Хати північної частини України і Карпатських гір були дерев'яними та мали відкриті стіни.

Підлога в хаті була глиняною. Кожна господиня дбайливо доглядала свою хату: щоб у ній було чисто, вибілено, прикрашено квітами та пахучими лікарськими травами. У східному кутку (його називали «покуть») висіли ікони, прикрашені рушниками, цілющим зіллям та квітами. Традиційно в кутку біля вхідних дверей розміщували піч. Її прикрашали різноманітними квітковими орнаментами та зображеннями птахів. Щодня в печі варили їжу переважно борщ, каші, картоплю, пекли хліб.

#### 4. Яким було життя в містах України в XIX – початку XX століття?

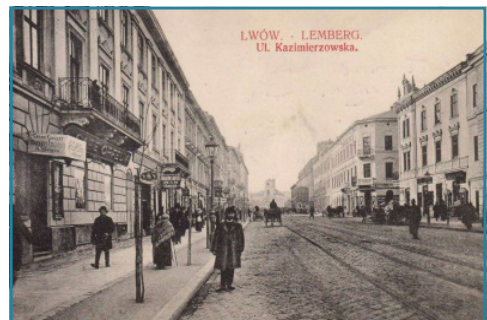
### Працюємо разом!

Визначте, які зміни відбулися в забудові українських міст наприкінці XIX — на початку XX ст. У чому їхня відмінність від міст княжої доби?

До XVIII ст. більшість міст на українських землях були невеликими поселеннями, і їхнє населення не перевищувало однієї – двох тисячі осіб. Крім ремесла й торгівлі, населення міст займалося присадибним господарством. Більшість великих міст були зосереджені на Правобережжі та в західноукраїнських землях: Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський та ін.

У XVII–XVIII ст. на українських землях збільшується кількість міст, особливо на Лівобережжі та Півдні України. Зокрема, у цей час було засновано такі міста, як Суми, Чугуїв, Харків, Ізюм, Миколаїв, Одеса, Маріуполь, Херсон та ін. Відповідно, на українських землях зростала частка міського населення.

Найпомітніші зміни в українських містах відбулися наприкінці XIX – на початку XX ст. Міста значно розбудовуються, розширюються їхні межі. Виникають нові квартали з багатоповерховою житловою та громадською забудовою, зокрема зводяться нові театри, бібліотеки, лікарні.



1. Київ. Хрещатик. Поштівка початку XX ст.
2. Львів. Вулиця Казимирівська. Поштівка початку XX ст.

Центральні вулиці міст викладалися бруківкою, плитами, цеглою та освітлювалися електричними ліхтарями. Значну увагу приділяли озелененню міст, зокрема створювали нові міські парки, бульвари. На вулицях міст з'являються автомобілі та новий вид громадського транспорту — електричний трамвай. У 1905 р. у Києві почав діяти фунікулер. У цей час розпочалося швидке поширення телефонного зв'язку. У великих містах розгорнулося також будівництво централізованих водогонів та каналізації.

Швидке зростання міського населення призводило до майнового розшарування городян. Робітники, котрі працювали на місцевих фабриках і заводах, селилися переважно на околицях міст та жили в маленьких комірчинах. Там звичним явищем були злидні та бруд.

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** Що означають слова: «місто», «село»?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Як виникли поселення в давнину?</p> <p>2. Яку роль відігравали міста і села в суспільстві в різні історичні періоди?</p>	<p>1. Порівняйте умови життя, особливості забудови в сучасних містах із містами княжої доби та періоду ХІХ – початку ХХ ст. Яких змін упродовж історії зазнало життя в місті?</p> <p>2. Як змінювався вигляд українських сіл протягом історії? Які зміни відбулися в умовах життя, забудові жителів?</p>	<p>Чи згодні ви з твердженням, що роль міст у господарському й культурному житті суспільств постійно зростає? Свою думку обґрунтуйте.</p>

## ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Складіть розповідь про умови життя в сучасному місті/селі. На основі інформації від дорослих, а також інших доступних джерел (фотографії, відеоматеріали тощо) визначте, як змінилося життя у вашому населеному пункті за останні 20–40 років.

### Величні міста та поселення стародавнього світу.

Розгляньте історичні реконструкції поселень стародавнього світу. Спробуйте описати їх. Які спільні риси в їх забудові ви помітили? Що – відмінне? Висловіть власні враження від уявної подорожі стародавніми містами.



<https://bit.ly/2YOa47H>

## § 22. Наука і освіта на українських теренах

### 1. Роль освіти і науки в суспільстві

Освіта і наука відігравали велику роль у розвитку суспільства в усі історичні періоди. Через освіту суспільство передає свою культурну спадщину (накопичені знання, цінності, навички) від одного покоління іншому. Відповідно до своїх здібностей та зусиль у навчанні людина отримує певний фах, професію. Таким чином, освіта допомагає людині реалізувати свої здібності та бажання.

Важливим чинником розвитку суспільства є наука. Наукова діяльність спрямована на здобуття нових знань про природу і суспільство. Без науки неможливий розвиток різних галузей промисловості, енергетики, транспорту, сільського господарства, сфери послуг. Завдяки відкриттям у науці ми можемо користуватися такими звичними речами, без яких складно уявити сучасне життя, як комп'ютер, телефон, телебачення, фотографія тощо. Наукові здобутки в медицині дають змогу успішно лікувати різноманітні хвороби, що раніше важко піддавалися лікуванню чи були невиліковними. І цей перелік щодо ролі науки в житті людини й суспільства можна продовжувати нескінченно.

### Обговоріть у парі!

Яку роль відіграють освіта і наука в суспільстві?

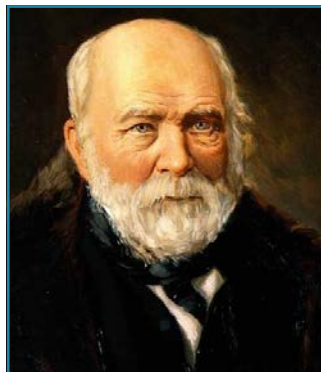


1.

1. Видатний біолог Ілля Мечников за роботою (лауреат Нобелівської премії, випускник Харківського університету і завідувач кафедри зоології Одеського університету)
2. Микола Михайлович Амосов – український хірург-кардіолог. Автор-винахідник низки нових методів хірургічного лікування вад серця, оригінальних моделей апаратів штучного кровообігу
3. Микола Іванович Пирогов – видатний хірург, засновник військово-польової хірургії, започаткував використання анестезії при оперативних втручаннях.



2.



3.

## 2. Як розвивалися освіта і наука в княжі часи?

### Поміркуйте!

Чому руські князі турбувалися про розвиток освіти.

Активний розвиток освіти і науки на Русі-Україні розпочався після запровадження християнства. При церквах та монастирях почали відкриватися школи, де навчали читати, писати, рахувати, співати церковних пісень.

### Для допитливих!

Вважається, що першу школу в Києві заснував князь Володимир. У «Повісті минулих літ» записано, що Володимир «почав брати у визначних людей дітей й давати їх у книжну науку». Вчителями й вихователями в той час було освічене духовенство. Школи при монастирях та церквах існували також в інших руських містах.



Бібліотека Ярослава Мудрого. Автор картини О. Гальчинська

Про поширення наукових знань та освіти дбав князь Ярослав Мудрий. За його наказом до країни завозили книжки з інших держав із різних питань пізнання світу. У «Повісті минулих літ» зазначається: «Любив Ярослав книги... Зібрав скорописців багато, і перекладали вони із грецької на слов'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчаються вірні люди і насолоджуються плодами глибокої мудрості...».

Значного розвитку на Русі набули також знання з географії, медицини, хімії, математики. Це було зумовлено практичною діяльністю людини. Так, під час зведення будівель застосовувалися знання з математики. Під час виготовлення скла, мозаїк, виконання фрескових розписів храмів потрібно було знати хімічні властивості різних матеріалів.

## 3. Які навчальні заклади виникали на українських землях у XVI — XVIII ст.?

### Працюємо в парі!

Складіть план тексту та перекажіть його один одному

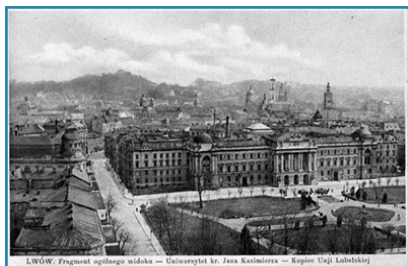
Виникнення та поширення книгодрукування на українських землях позитивно вплинули на розвиток освіти і науки. У XVI ст. на українських землях відкривається чимало шкіл. Практично в кожному великому селі, у містечках і містах були школи. Оскільки навчання було безкоштовним, діти всіх верств могли вчитися, зокрема й сироти.

Як стверджував мандрівник Павло Алеппський (у 1654 р.), серед українців у державі Богдана Хмельницького «всі або майже всі вміють читати і знають порядок молитов і співів, навіть більшість їхніх жінок і дочок».

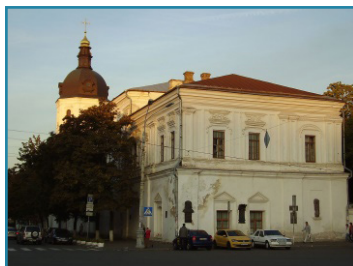
У 1576 р. князь Костянтин Василь Острозький заснував у Острозі першу науково-освітню установу на українських землях — Острозьку академію. Для роботи в ній було запрошено фахівців із кількох європейських країн.

Визначною подією в розвитку освіти і науки на українських землях стало заснування в 1632 р. Києво-Могилянської колегії (Києво-Могилянської академії). З часом вона стане великим науково-освітнім центром України, випускниками якої буде чимало вчених. До академії могли вступити всі бажаючі незалежно від походження. Навчання в ній тривало 12 років.

У 1661 р. було засновано Львівський університет, який готував священників, чиновників для суду, прокуратури та державних установ, шкільних учителів, лікарів. На межі ХІХ–ХХ ст. він був одним із найбільших освітніх та наукових центрів Галичини. У ньому працювали чимало відомих науковців. Зокрема, кафедрою загальної історії і історії країн Східної Європи з 1894 по 1914 р. завідував професор Михайло Грушевський.



1.



2.



3.

1. Львівський університет у 1900 р. Поштівка
2. Старий корпус Києво-Могилянської академії
3. Костянтин-Василь Острозький

#### 4. Якими були особливості розвитку освіти та науки в ХІХ столітті?

##### Поміркуйте!

На основі тексту встановіть, які навчальні заклади відкривалися на українських землях у ХІХ ст. Чим це було зумовлено?

ХІХ століття характеризується подальшим розвитком освіти і науки. Розвиток промисловості та сільського господарства вимагав освічених людей, які б володіли певним фахом. У великих містах відкриваються нові навчальні заклади — ліцеї, гімназії, професійні школи, реальні та промислові училища, які готували спеціалістів у певній галузі. Зокрема, біля Харкова було відкрито землеробську школу, на Чернігівщині — школу бджільництва, в Одесі — садівничу, у Єлисаветграді — медичну школу, у Києві — фельдшерське училище, у Миколаєві — артилерійське і штурманське училища та ін.

У 1805 р. відкривається Харківський університет, при якому діяли лабораторії, клініки, астрономічна обсерваторія, ботанічний сад,

бібліотека, ветеринарна школа, що згодом стала самостійним інститутом. Університет відіграв помітну роль в українському національному відродженні — тут велися дослідження народного побуту, історії та мови, розгорталася літературна діяльність, формувався україномовний театр.



1.



2.

1. Церковно-парафіяльна школа з Наддніпрянщини (Київщина). Музей народної архітектури та побуту України (м. Переяслав)
2. Перше приміщення Харківського університету. Поштівка.

**Університет** — вищий навчальний та науковий заклад, який здійснює підготовку фахівців вищої кваліфікації з різних напрямів та спеціальностей різної спрямованості. Також в університетах проводяться наукові дослідження.

У 1834 р. було засновано університет у Києві. Чимало його випускників стали видатними педагогами та вченими, літераторами й громадськими діячами. У 1859 – 1870-х роках при університеті діяв аматорський театр, у якому працював видатний етнограф Павло Чубинський.

У другій половині XIX ст. на українських землях було засновано ще два університети — в Одесі та Чернівцях. Утім, прискорений розвиток економіки потребував дедалі більшу кількість висококваліфікованих працівників. Це зумовило виникнення цілої мережі вищих спеціалізованих закладів освіти, зокрема було засновано Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище в Катеринославі, Харківський ветеринарний інститут, Глухівський учительський інститут та ін.

### Обговоріть у класі!

Як взаємопов'язані освіта та наука? Чи можливими були б винаходи українських науковців без розвитку освіти?

### 5. Які винаходи були зроблено завдяки українським вченим?

Українські вчені зробили вагомий внесок у скарбницю світової науки. Чимало їхніх розробок використовувалися в промисловості, сільському господарстві, медицині, авіації, ядерній енергетиці, транспортній та космічній галузях. Наведемо лише кілька прикладів.

Київський авіаконструктор, який емігрував до США, Ігор Сікорський є винахідником гелікоптера. Уродженець Житомира Сергій Корольов вважається засновником космонавтики. Під його керівництвом було запущено перший штучний супутник Землі, здійснено перший політ людини в космос та вихід у відкритий космос. Найбільший транспортний літак у світі Ан-225 «Мрія» був спроектований і побудований у Києві. За праці про імунітет Ілля Мечников (спільно з німецьким лікарем та вченим Паулем Ерліхом) у 1908 р. став лауреатом Нобелівської премії у галузі фізіології та медицини. Значний внесок у лікування хвороб серця зробив Микола Амосов.



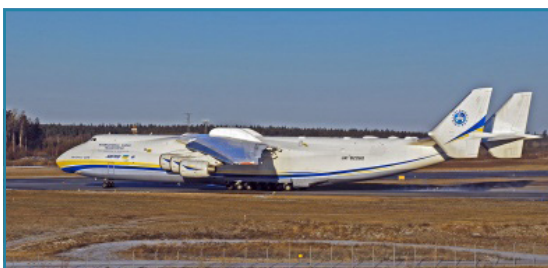
1. Ігор Сікорський під час випробувального польоту на гелікоптері VS-300A, 1941 рік.



2.



3.



4.

1. Ігор Сікорський під час випробувального польоту на гелікоптері. 1941 р.
2. Сергій Корольов
3. Перше дітище С. О. Лебедева – Мала електронна лічильна машина
4. Найбільший транспортний літак у світі Ан-225 «Мрія»

У 1951 р. в Україні під керівництвом Сергія Лебедева було створено перший у континентальній Європі комп'ютер, який називався Малою електронною лічильною машиною. Незважаючи на назву, ця електронна лічильна машина займала велику площу і мала 6000 радіоламп. Одночасно над розробленням обчислювальних машин працювали науковці з інших країн. Саме ці дослідження визначили подальше спрямування розвитку комп'ютерної техніки в усьому світі й поклали початок у 1960-х роках комп'ютеризації — масовому використанню комп'ютерів у виробництві, обороні та інших сферах життя суспільства.

Україна має потужний науковий потенціал, і наведений далеко неповний перелік винаходів – доказ цього. Найбільшим центром наукових досліджень є Національна академія наук України. Крім того, великими науковими центрами є національні галузеві академії та університети.

### ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Що означає термін «університет»? 2. Які винаходи було зроблено українськими вченими?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Висловіть судження про роль освіти в суспільстві. Чи можливий розвиток науки і техніки без освіти?</p> <p>2. Як розвивалися освіта і наука в княжі часи? Поміркуйте, чому руські князі турбувалися про розвиток освіти.</p>	<p>1. На основі тексту підручника визначте особливості розвитку освіти та науки на українських землях у XVI—XVIII ст.</p> <p>2. Чим було зумовлено відкриття нових навчальних закладів на українських землях у XIX ст.?</p>	<p>1. Висловіть судження: чи може людина в сучасному світі реалізувати свої здібності та потреби без освіти? Свою думку обґрунтуйте.</p> <p>2. Поміркуйте, у чому важливість науки для розвитку суспільства. Без яких наукових винаходів складно уявити сучасне життя?</p>

### ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Запитайте в дорослих (батьків, бабусь і дідусів, вчителів): Як освіта вплинула на їхнє життя? Чи допомогла вона реалізувати їх здібності та потреби?

## § 23. Турбота про здоров'я та доброчинність у минулому і тепер

### 1. Як виникла медицина на українських землях?

Медицина в Україні має давню та цікаву історію. Доволі розвинутою була медицина у скіфів<sup>10</sup>. Мандруючи степами, вони відкрили цілющі властивості багатьох рослин, які використовували для лікування різноманітних хвороб. Найцінніші лікарські рослини вирощували на спеціальних плантаціях і вивозили в інші країни на продаж.

<sup>10</sup> Скіфи - кочові племена, що жили на теренах України у VII—III ст. до н. е.



Скіфські лікарі славилися у багатьох тогочасних країнах. Вони вміли робити хірургічні операції, під час яких використовували знеболювальні засоби рослинного походження. Зокрема, скіфські лікарі вправно вправляли вивихи, лікували переломи, виривали зуби, ампутували кінцівки тощо. Скіфи також стежили за чистотою свого тіла, для чого у них були спеціальні парові лазні.



1.



2.

1. Скіфський воїн перев'язує ногу своєму товаришу (чеканне зображення на скіфському глечику. IV ст. до н. е.)
2. Скіф лікує іншого хворого зуб або щелепу (чеканне зображення на скіфському глечику. IV ст. до н. е.). На обличчі хворого вираз болю і страждання, правою рукою він схопив руку лікаря.

Особлива увага приділялася медицині в грецьких містах Північного Причорномор'я. Археологи на розкопках знаходять хірургічні ножі, пінцети, голки та інші медичні інструменти. Відомо, що в Ольвії працювала аптека, а жителі Керкінітиди<sup>11</sup> у лікувальних цілях використовували цілющі властивості кримських грязей.

## **2. Що відомо про медицину та добротність за княжих часів?**

Здавна на Русі лікуванням займалися народні цілителі, яких називали знахарями, волхвами, відунами, відунками, чарівниками. Серед них були травники, що збирали, зберігали та виготовляли лікарське зілля. Були також цілителі, які спеціалізувалися на лікуванні певних хвороб: лікували рани, переломи (костоправи), зуби (зубоволоки), очі, допомагали породіллям тощо.

При багатьох княжих дворах з'являється чимало як своїх, так й іноземних «лічців» (так називаються лікарі в тогочасному збірнику законів «Руська правда»). Медична допомога надавалась як окремими лічцями, так і при монастирях та в лікарнях. Зокрема, відомо, що ще княгиня Ольга першою заснувала в Києві лікарню, де за хворими доглядали жінки.

Велику увагу на Русі приділяли чистоті тіла, тому популярними були лазні. У лазні також лікували різноманітні хвороби, зокрема простудні, шкірні захворювання, вправляли вивихи, робили масаж тощо. Реконструкцію давньоруської лазні можна побачити в Національному музеї медицини України.

<sup>11</sup> Керкінітида — давньогрецьке місто що існувало з V по II ст. до н. е. на території сучасної Євпаторії.



Інтер'єр лазні часів Русі/України (X–XI ст.), де надавали допомогу хворим. Національний музей медицини України. (худ. А. Крижопольський, Л. Козаченко, скульп. С. Британ)

Перші аптеки за княжих часів виникають у Львові при храмах та монастирях у XIII ст. Уже наприкінці XVI ст. у Львові налічувалося 15 аптек. Львівські аптекарі не лише забезпечували потреби городян у лікарських засобах, а й постачали їх до країн Європи.

**Доброчинність** – добровільне надання допомоги соціально знедоленим та матеріально незабезпеченим особам.

За княжих часів набуває поширення доброчинність, а саме надання допомоги соціально знедоленим та матеріально незабезпеченим людям. У цей час церква й, зокрема, монастирі стають центрами опіки над хворими, інвалідами, жебраками, допомоги знедоленим і незаможним. За рахунок пожертв вони утримували лікарні, богадільні, опікувалися паломництвом.

### **3. У чому особливості розвитку медицини та доброчинності в нові та новітні часи?**

У XVI–XVII ст. на українських землях відкриваються перші заклади вищої освіти, де викладають медицину. У великих містах виникають об'єднання цирульників. Цирульники володіли не лише мистецтвом гоління, а й певними методами лікування. Вони вміли зупиняти кровотечі, лікувати рани, використовували настої лікарських рослин та цілющі мазі тощо. Під час воєн цирульники надавали допомогу пораненим на полі бою.

У козацьку добу виникають шпиталі для козаків. Зазвичай вони діяли при церквах та монастирях і утримувалися за кошти козацького війська. На полі бою медичну допомогу пораненим надавали військові цирульники та костоправи, котрі були в кожному полку.



1.



2.

1. Фрагмент діорами, що показує надання медичної допомоги у війську Богдана Хмельницького на полі (Національний музей медицини України)
2. Земський лікар біля ліжка хворої дитини в селянській хаті (XIX ст.) (інсталяція, Національний музей медицини України)

Основну небезпеку здоров'ю населення становили пошесні, або морові хвороби, епідемії та пандемії. Так, епідемія чуми 1623 р. забрала у Львові життя 20 тис. людей.

Однією з найбільш смертельних пандемій в історії людства вважається пандемія «іспанського грипу»<sup>12</sup> (або просто «іспанка») у 1918–1920 рр. Ця хвороба, спричинена вірусом, за кількістю жертв швидко затьмарила наслідки Першої світової війни. Цифри просто вражають. За підрахунками науковців, протягом 1918–1920 рр. на «іспанку» перехворіли понад 500 млн людей, або близько чверті тодішнього населення світу. За різними оцінками, від «іспанського грипу» померло від 17 млн до 50 млн осіб.

На жаль, медицина того часу була безсила перед епідеміями та пандеміями, оскільки вакцини проти інфекційних і вірусних хвороб ще не було винайдено.

**Епідемія** – масове поширення інфекційної хвороби серед населення відповідної території за короткий проміжок часу.

**Пандемія** – найвищий ступінь розвитку епідемії, що поширилась на території кількох країн, континентів.



1.



2.

1. Інтер'єр української аптеки кінця XIX – початку XX ст. (інсталяція, Національний музей медицини України)
2. Хворих з «іспанкою» доставляють у лікарню в Сент-Луїсі, США

<sup>12</sup> Свою назву смертоносний грип 1918 р. отримав завдяки засобам масової інформації (газетам і журналам) Іспанії, які першими опублікували інформацію про нову хворобу.

Величезну роль у розвитку медичної справи та добродійності в ХІХ – на початку ХХ ст. відігравали благодійники і меценати. Відомими благодійниками були представники родини Терещенків, які володіли багатьма підприємствами цукрової галузі. Вони за свій кошт заснували чимало лікувальних установ, притулків для сиріт та знедолених, освітніх закладів, храмів у різних містах України. Чимало коштів члени родини Терещенків жертвувала на потреби багатьох добродійних об'єднань і товариств та були їх почесними й дійсними членами.

Значних здобутків досягли медицина та аптечна справа у ХХХХІ ст. У медичній науці було зроблено чимало винаходів, розроблено дієві ліки та методи лікування різноманітних недуг. Масова вакцинація населення та підвищена увага до гігієни допомогли подолати епідемії багатьох хвороб. У ХХ ст. відкриваються спеціалізовані науково-медичні заклади. У цей період медичне обладнання стало дуже різноманітним. Нині науковці-медики працюють над розробленням новітніх ефективних ліків, методів діагностики та лікування різних хвороб.

#### **4. Як вплинула пандемія коронавірусної хвороби 2019 (COVID-19) на життєдіяльність людини?**

Глобальним викликом для людства загалом стала пандемія коронавірусної хвороби 2019 (COVID-19). Цю інфекційну хворобу було вперше виявлено в людини у грудні 2019 р. в місті Ухань (Центральний Китай). Лише за два з половиною місяці вона поширилася на всі континенти, крім Антарктиди, і торкнулася більшість країн. Жертвами коронавірусної хвороби стали мільйони людей в усьому світі.

У такій ситуації людство змушене було швидко й ефективно реагувати на цей виклик, переглядати майже всі сфери життєдіяльності людини, запроваджуючи карантин. Провідні лабораторії світу взялися за розроблення вакцини проти цієї підступної хвороби.

**Карантин** – заходи, що застосовуються для запобігання поширенню особливо небезпечних інфекційних хвороб.

**Локдаун** – жорстка форма карантину, що обмежує вільне пересування територією країни та свободу дій у межах певної зони. Під час локдауну у звичному режимі функціонують лише установи, що забезпечують основні потреби громадян та держави загалом.



1. На Тайвані розпилюють дезінфікуючий засіб
2. Лікар надає допомогу хворому на COVID-19

З метою запобігання поширенню вірусу серед населення у більшості країн було запроваджено жорсткі карантинні обмежувальні заходи, аж до повного локдауну – обмеження пересування громадян та заборони масових заходів, призупинення роботи транспорту, розважальних та більшості торговельних закладів, переведення освітнього процесу в режим онлайн (дистанційний формат). За стислі терміни було розроблено вакцини проти коронавірусної хвороби. Нині триває вакцинація населення, яка є поки що єдиним ефективним способом захисту від ускладнень, спричинених цією хворобою.

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Що означають слова «епідемія», «пандемія»?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. У чому особливості розвитку медицини та доброчинності за княжих часів?</p> <p>2. Якою була медицина за козацьких часів?</p> <p>3. Які заходи слід уживати для уникнення поширення інфекційних хвороб під час епідемій та пандемій?</p>	<p>1. На основі тексту підручника та ілюстрацій встановіть, які зміни відбулися в медицині в XIX–XX ст.?</p> <p>2. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, як епідемії та пандемії впливали на розвиток людства у різні часи?</p>	<p>1. У давні часи не було навчальних закладів, які готували лікарів. Поміркуйте, як скіфи дізнавалися про лікувальні властивості певних рослин та лікували різні хвороби.</p> <p>2. Висловіть судження, про роль медицини в суспільстві.</p>

## ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Як змінилося життя ваше та ваших рідних в умовах пандемії коронавірусу COVID-19? Яких обмежувальних заходів дотримуються люди в умовах пандемії?

**Дослідницьке завдання:** З попередніх уроків ви дізналися про роль волонтерів та волонтерок під час Революції гідності та російсько-української війни. Утім, спектр їх благодійної діяльності дуже великий. Волонтери та волонтерки надають різні послуги певним категоріям громадян – людям похилого віку, багатодітним сім'ям, людям з інвалідністю, тяжкохворим, переселенцям тощо. Тобто їхня діяльність спрямовується на вирішення суспільно важливих проблем, які з певних причин не можна повністю розв'язати зусиллями держави.

Використовуючи різні джерела інформації (статті в газетах та журналах, дописи в мережі Інтернет, інтерв'ю), підготуйте інформацію про діяльність волонтерів та волонтерок в Україні та вашому регіоні зокрема. Обговоріть у класі, що спонукає людей до волонтерської діяльності. У чому значення волонтерської діяльності для суспільства?

## § 24. Спорт, дозвілля та подорожі: минуле і тепер

### 1. Якими є здобутки українських спортсменів?

#### Поміркуйте!

Яку роль відіграє спорт у житті суспільства? У чому причина його популярності?

Історія спорту є невід'ємною частиною історії всього людства. Дуже популярним він був у Стародавній Греції – батьківщині Олімпійських ігор.

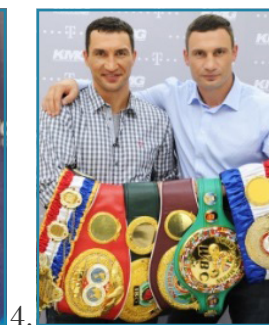
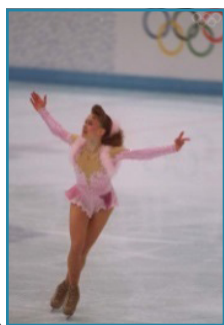
Перші сучасні Олімпійські ігри було проведено в 1896 р. на стадіоні Панатінаїкос у Афінах. Нині спорт дуже популярний в усіх країнах світу.

Періодично відбуваються чемпіонати країн, континентів та світу з певних видів спорту. Особливо популярними є ігрові види, зокрема футбол, хокей, баскетбол, теніс, регбі та ін. За спортивними поєдинками популярних команд спостерігають тисячі глядачів на трибунах стадіонів, спортивних залів і мільйони телеглядачів. Серед технічних видів спорту найпопулярнішими є мото- та автоперегони.

**Спорт** (англ. *sport*) — змагання за певними правилами та підготовка до цих змагань. Часто спорт є розвагою для глядачів.

Незалежна Україна славиться своїми спортивними здобутками. Українські спортсмени та спортсменки беруть участь майже в усіх міжнародних змаганнях і досягають значних результатів. У 1994 р. Україна вперше у своїй історії взяла участь у Зимовій Олімпіаді як суверенна держава<sup>13</sup>. Першою олімпійською чемпіонкою від незалежної України стала Оксана Баюл (одиночне фігурне катання).

Імена багатьох українських спортсменів відомі у світі – це футболіст Андрій Шевченко, багаторазовий чемпіон світу в стрибках з жердиною, олімпійський чемпіон Сергій Бубка, боксери Володимир і Віталій Клички, Олександр Вусик, українська плавчиня Яна Клочкова, гімнастка Лілія Подкопаєва, борець греко-римського стилю Жан Беленюк та багато інших. Знані в Європі та світі українські футбольні клуби, зокрема «Динамо», «Шахтар», «Дніпро».



1. Оксана Баюл на Зимових Олімпійських іграх 1994 р.
2. Лілія Подкопаєва, олімпійська чемпіонка з спортивної гімнастики
3. Ольга Харлан - олімпійська чемпіонка з фехтування
4. Боксери Володимир і Віталій Клички

<sup>13</sup> До 1994 р. українські спортсмени та спортсменки брали участь в Олімпійських іграх у складі збірних Російської імперії, Польщі, Чехословаччини, Радянського Союзу та Об'єднаної команди (в 1992 р.).



5.



6.



7.



8.

5. Українська плавчиня Яна Клочкова

6. 1986 р. – «Динамо» святкує перемогу у фіналі Кубка кубків проти «Атлетіко»

7. Український професійний боксер Олександр Усик

8. Український боксер греко-римського стилю Жан Беленюк

Важливою подією у світі є міжнародні спортивні змагання для людей з інвалідністю — **Паралімпійські ігри**<sup>14</sup>. Традиційно вони проводяться після Олімпійських ігор на тих самих аренах. Своїми досягненнями спортсмени-паралімпійці доводять, що для сильної духом людини порушення фізичного розвитку не є перешкодою для досягнення її мети.

На літній Паралімпіаді 2020 р. у Токіо (Японія) українська збірна посіла 6-те місце в медальному заліку, завоювавши 24 золотих, 47 срібних і 27 бронзових медалей. Плавець Максим Кріпак став найтитлованишим спортсменом Паралімпіади-2020, отримавши 7 нагород: 5 золотих, 1 срібну і 1 бронзову медалі.



1.



2.

1. Українські паралімпійці в Токіо

2. Змагання паралімпійців з фехтування на шпагах

<sup>14</sup> Літні Паралімпійські ігри проводяться з 1960 р., а зимові Паралімпійські ігри — з 1976 р.



3. Олімпійська чемпіонка Паралімпіади-2020 плавчиня Єлизавета Мерешко

## 2. Що таке дозвілля?

**Дозвілля** — вільний від роботи, навчання або іншої обов'язкової діяльності час, у який людина відпочиває або вільно вибирає ті чи інші заняття, проводить час відповідно до своїх інтересів, здібностей і потреб.

До середини XIX ст. провідна роль в організації вільного часу людини належала народним традиціям, релігійним святкам та сімейним обрядам (весілля, родильні та поховально-поминальні звичаї тощо). У містах велику популярність мали скоморохи та інші бродячі артисти. Чимало розваг, таких як цирк, народний театр, спортивні виступи в балаганах тощо, очікувало на відвідувачів ярмарків. В Україні молодь здавна проводила дозвілля на вечорницях та досвітках.

Значні зміни у проведенні людьми вільного часу та дозвілля відбуваються з кінця XIX ст. і до сьогодення. У цей час з'являється кінематограф, засновується чимало нових театрів, бібліотек, музеїв, паркових комплексів, стадіонів та інших культурно-розважальних закладів. Дозвіллям є також різноманітні хобі колекціонування, технічне конструювання, в'язання, фотографія, збирання грибів, вирощування квітів, риболовля і т. ін. Головне дозвілля варто проводити змістовно та з користю.

### Працюємо в парі!

Як проводили дозвілля в різні часи?  
Що спільного, а що відмінного?



1.



2.



3.

1. Фреска «Скоморохи». Софійський собор. На ній зображено велику групу музикантів, що грають на струнних, ударних та духових інструментах

2. «Вечорниця». І. Рєпін. 1881 р.

3. «Вулиця» — літній варіант вечорниць. Полтавщина (світлина С. Дудіна, 1894 р.)



### 3. Яку роль відігравали подорожі та міграції в історії людства?

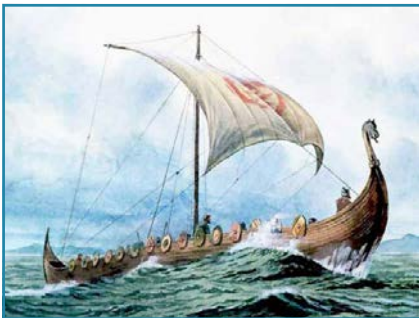
#### Працюємо разом!

Порівняйте, як відбувалися в подорожі в минулому і нині. Що спільного, а що відмінного?

**Подорож** – поїздка або пересування пішки по місцях, віддалених від постійного місця проживання

**Міграція** – переселення народів, людей у межах країни або з однієї країни до іншої зі зміною місця проживання назавжди або на певний тривалий період.

цям) – паломництво; 6) прагнення збагатитися; 7) пошуки нових торговельних шляхів та ін.



1. Корабель вікінгів



2. Паломники<sup>15</sup> в дорозі. Середньовічний малюнок

Розвиток мореплавства та інших видів транспорту сприяв подорожам і міграціям людей на великі відстані. У різні періоди відбувалися великі переселення людей з метою освоєння нових земель, наприклад фінікійська та Велика грецька колонізація, Велике переселення народів. Часом подорожі та походи набували воєнного характеру: походи Александра Македонського, вікінгів, монголів, Хрестові походи тощо.

Величезне значення для людства мала доба Великих географічних відкриттів (кінець XV – середина XVII ст.). У цей час європейські народи активно освоювали нові для них території, здійснювали географічні відкриття нових земель і торговельних маршрутів майже в усіх регіонах земної кулі. Ця епоха сприяла розвитку світової торгівлі та величезним змінам майже в усіх сферах життя.

<sup>15</sup> Паломник – той, хто зобов'язується здійснити релігійну подорож або паломництво у святі місця.

#### 4. Що таке українська еміграція та українська діаспора?

Унаслідок різних причин за межами України опинилися і нині живуть мільйони українців. Для визначення українського населення, яке переселилося за межі етнічної території до іншої країни на постійне чи тривале проживання, вживають термін **українська еміграція**.



1.



2.

1. Українські емігранти на будівництві залізниці. Канада, початок ХХ ст.
2. Емігранти з України за роботою у полі. Канада. 1904 р.

Як соціальне явище українська еміграція бере початок у ХІХ ст. і триває дотепер. Причини, які спонукали українців залишати Батьківщину, були різними: перенаселення і брак вільної землі в деяких регіонах, переслідування більшовицьким режимом, війни, пошуки кращої долі тощо. У 1990-х роках економічна скрута стала причиною так званої заробітчанської еміграції.

На 2020 р. число осіб українського походження, які постійно проживали за межами України, за різними підрахунками становило від 12 млн до 20 млн. Найбільше закордонних українців проживає в Російській Федерації, Канаді, США, Бразилії, Казахстані, Молдові, Білорусі, Аргентині.



1.



2.

- 1-2. Акція протесту представників української діаспори США проти агресії Росії щодо України. Серпень 2014 р. Протестувальники закликали світове співтовариство підтримати Україну в боротьбі з російськими агресором і визнати конфлікт на Донбасі війною Росії проти України.

Під **українською діаспорою** розуміють українців, які постійно проживають за межами України й усвідомлюють духовну єдність із Україною.

Від самого початку емігранти намагалися гуртуватися в громади та створювати власні організації для задоволення культурних і освітніх потреб. Так виникли спільноти української **діаспори**, які прагнули підтримувати культурні зв'язки з батьківщиною. У багатьох країнах світу діють

громадські організації представників української діаспори, їхні мистецькі колективи, україномовні недільні школи, товариства, музеї, церкви та ін.

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** Що означають терміни «дозвілля», «спорт», «подорожі», «міграції», «українська еміграція»?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<ol style="list-style-type: none"> <li>1. У чому причина популярності спорту в суспільстві?</li> <li>2. Яку роль відіграє дозвілля в житті людини?</li> <li>3. Які чинники спонукали людей до мандрівок та міграцій?</li> <li>4. У чому особливість української еміграції та української діаспори?</li> </ol>	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Опишіть, як проводили дозвілля в різні часи. Що було спільного, а що відмінного?</li> <li>2. Підготуйте коротку розповідь про улюблений вид спорту та досягнення українських спортсменів у ньому</li> </ol>	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Поміркуйте, як і чому змінювалися форми проведення дозвілля в різні історичні часи.</li> <li>2. Висловіть власну думку про значення Паралімпійських ігор.</li> <li>3. Яку роль відіграли в історії людства подорожі та міграції?</li> </ol>

## ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Висловіть судження, про роль спорту в житті суспільства?

**Дослідницьке завдання!** Дізнайтеся від рідних (батьків, бабусь і дідусів, інших родичів), а також із доступних джерел (фотографії, відео тощо), як вони проводили дозвілля в дитинстві. Порівняйте їх дозвілля зі своїм. Що спільного, а що відмінного? Порівняйте ігри на дозвіллі (й іграшки) в минулому і тепер. Підготуйте результати свого дослідження у вигляді розповіді чи презентації.

## УРОК-УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ 4

### Варіанти запитань та завдань для обговорення у класі

1. Що таке господарство та підприємництво? Висловіть судження, які потреби задовольняє людина через господарську діяльність та підприємництво.
2. Яку роль у суспільстві відіграють гроші в різні історичні періоди?
3. Як досягнення науки та техніки впливають на господарську діяльність людини? Наведіть приклади.
4. Яку роль відігравали міста і села в суспільстві у різні історичні періоди?
5. Як змінювався вигляд українських сіл протягом історії? Які зміни відбулися в умовах життя, забудові жител?
6. Висловіть судження, чи може людина в сучасному світі реалізувати свої здібності та потреби без освіти. Свою думку обґрунтуйте.
7. У чому важливість науки для розвитку суспільства? Без яких наукових винаходів складно уявити сучасне життя?
8. Висловіть судження про роль медицини в суспільстві.
9. Яку роль відіграє спорт у житті суспільства? У чому причина його популярності?
10. Як проводили дозвілля в різні часи? Що було спільного, а що відмінного?
11. Яку роль відігравали подорожі та міграції в історії людства?
12. У чому особливість української еміграції та української діаспори?



*Пройти тестування  
онлайн з теми «Історія  
навколо нас»*

<https://bit.ly/3qfrBPX>

# РОЗМАЇТТЯ УКРАЇНИ

## § 25. Україна багатокультурна

### 1. Що таке полікультурність ?

Протягом століть на українських землях проживали різні народи, які шляхом взаємодії та взаємовпливу культур, традицій та вірувань створювали неповторний колорит нинішнього полікультурного простору України.

**Полікультурність** — співіснування та розвиток різноманітних культур, традицій, вірувань у межах однієї спільноти людей, суспільства.

### Працюємо разом!

Ознайомтеся з текстом підручника. Обговоріть у загальному колі, в чому полягає полікультурність в Україні.

Згідно результатів Всеукраїнського перепису 2001 року етнічний склад України становлять: українці, росіяни, білоруси, молдаване, кримські татари, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, караїми, кримчаки, гагаузи та представники/представниці інших етносів. Кожен народ має свою мову, неповторну культуру та традиції. Відтак, в Україні склалася унікальна ситуація розмаїття культур у всіх різновидах: етнічному, мовному, культурному.



1.

2.

1. Кримськотатарська молодь у національному одязі

2. Предмети традиційної культури українських румун (молдаван). Одеський музей Степової України

Культурне розмаїття є загальною спадщиною людства, яку необхідно цінувати й зберігати на благо всіх. У полікультурному суспільстві відносини між представниками різних культур мають ґрунтуватися на засадах рівноправності, взаємоповазі, взаєморозумінні, визнанні рівноцінності кожної культури.

### 2. Які права мають корінні народи та національні меншини в Україні?

Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Згідно результатів останнього перепису населення України більшу частку населення становлять українці (77,8%). У певних випадках представників інших національностей та народів називають корінними народами та національними меншинами.

**Корінний народ України** — етнічна спільнота, яка сформувалася на території України, становить етнічну меншість у складі її населення і не має власного державного утворення за межами України.

До корінних народів України належать кримські татари, караїми, кримчаки, гагаузи. Згідно законодавства вони мають право на самовизначення у складі України, на відродження та розвиток своїх духовних, релігійних та культурних традицій і звичаїв; співпрацю із закладами освіти

задля забезпечення вивчення своєї мови, історії, культури корінного народу. На відміну від національних меншин, корінні народи не мають етнічно спорідненої держави за межами країн проживання.

У Законі «Про національні меншини в Україні» зазначається, що до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного усвідомлення та спільності між собою. До найбільших національних меншин в Україні належать росіяни, білоруси, молдовани, болгари, угорці, поляки, румуни, євреї, вірмени, греки.

Українська держава гарантує всім національним меншинам права користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних освітніх закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації.

*Громадяни України всіх національностей і народностей рівні між собою та згідно із законом мають вільний доступ до всіх благ.*



1.

2.

1. Загальноосвітня школа № 3 імені Яноша Бойої з угорською мовою навчання в Содотвині (Закарпатська область)

2. Йорданештська загальноосвітньої школи I–III ступенів (с. Йорданешти, Чернівецька область)

Громадяни України кожної національності мають право сповідувати будь-яку релігію, відзначати національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів.

Задля реалізації культурно-освітніх, мовних, релігійних та інших потреб представників національних меншин створюються національно-культурні

товариства, культурні центри, земляцтва, об'єднання. Одним із яскравих прикладів є Арабський культурний центр в Одесі, який було відкрито в червні 2001 р. У центрі діють безкоштовна школа і бібліотека, де можна вивчати арабську мову. Арабський культурний центр відкрито для екскурсій, під час яких відвідувачів знайомлять з арабською культурою.



Арабський культурний центр в Одесі

**Для допитливих!**  
Роми в Україні



<https://bit.ly/32yJ91e>

### Дослідницька робота «Співіснування різних культур».

**Розділіться на групи.** Кожна група обирає собі певну етнічну спільноту України (кримськотатарську, угорську, румунську, польську, єврейську, вірменську, ромську, арабську і т. ін), яку досліджує за таким алгоритмом:

- а) історичні факти про етнічну спільноту в Україні (дві – три ключові історичні події);
- б) традиції та вірування етнічної спільноти;
- в) відомі представники/представниці цієї спільноти.

Результати свого дослідження представте однокласникам/однокласницям у формі розповіді чи презентації.

### Обговоріть у класі!

Що спільне та відмінне у традиціях, віруваннях та історичних долях етнічних спільнот?

### ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Що таке полікультурність?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Яким чином представники різних культур в Україні співіснують і взаємодіють?</p> <p>2. Які права мають національні меншини в Україні?</p>	<p>1. За допомогою вчителя/вчительки або самостійно сформулюйте власне визначення полікультурного суспільства.</p> <p>2. Скориставшись додатковими джерелами інформації, відшукайте імена представників різних етносів, які залишили яскравий слід в історії та культурі України.</p>	<p>Висловіть судження, на яких засадах мають ґрунтуватися відносини між представниками різних культур в полікультурному суспільстві.</p>

### ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

1. Яких представників інших культур, що жили й творили у вашому регіоні чи населеному пункті, ви знаєте? 2. Якою є ваша родина за етнічним складом?

## § 26. Подорожуємо замками, фортецями та палацами України

(практичне заняття)

### 1. Що являли собою замки, фортеці та палаці?

Щоб почати нашу уявну подорож, з'ясуємо, що таке замок, фортеця та палац. Для цього нам потрібно перенестися в епоху Середньовіччя.

**Феодали** — у середні віки власники земельного наділу, отриманого у вигляді пожалування за службу.

Постійні військові напади як сусідів, так і зовнішніх ворогів призвели до становлення в Європі й Україні зокрема, нового типу споруд — замків. Це були будівлі, що об'єднували функції

фортеці як оборонної споруди та повсякденного житла феодалів. У середні віки практично вся територія Європи була вкрита замками. Чимало їх було і на території України, проте більшість із них не збереглися.

Місце для будівництва замків зазвичай обирали зручне для оборони — переважно на пагорбі або на горі, інколи — на острові посеред річки чи озера. Їх оточували ровом із водою, обносили високими і товстими стінами. До замку можна було потрапити лише через звідний міст, який на ніч чи під час нападу ворогів піднімали за допомогою спеціальних ланцюгів.

**Замок** — укріплена споруда з житловими, оборонними, господарськими, культовими і т. ін. будівлями, зазвичай оточена високим кам'яним муром із кількома вежами. Це був свого роду укріплений населений пункт.



1.

1. Луцький замок, або Замок Любарта



2.

2. Хотинська фортеця

Доволі часто слова «замок» і «фортеця» вживають як синоніми. Насправді вони позначають споруди, що мали різне призначення. На відміну від замку, фортеці виконували суто військові (оборонні) функції. Зазвичай фортеці обносилися високим і міцним муром з бійницями та зубцями. Також у фортецях будували казарми для воїнів, що їх обороняли. Для посилення захисту фортеці часто зводили земляні укріплення, наприклад, рів із водою або без неї та вал.



**Фортеця** — укріплений пункт із міцними капітальними спорудами, постійним гарнізоном, озброєнням та різними запасами, призначена для тривалої кругової оборони.

Величні пишні будівлі, яка були постійним місцеперебуванням правителів держав, а також членів їх родини називали палацами. Пізніше палацами також стали називати великі парадні будівлі, в яких мешкали знатні й заможні люди. Також палацами називають споруди величності архітектури, що мають громадське або культурне призначення, наприклад, палац культури, палац спорту, палац урочистих подій тощо.

**Палац** — велика монументальна парадна будівля.



1.



2.

1. Палац Потоцьких у Львові

2. Палац гетьмана Кирила Розумовського в Батурині

### Практична робота «Туристична агенція»

Об'єднайтесь у чотири – п'ять малих груп та спільно виконайте поставлене завдання.

**Дослідницьке завдання:** Уявіть, що вам доручили провести рекламну кампанію з історичного туризму. Використовуючи текст та ілюстрації підручника, інші джерела інформації, підготуйте рекламну листівку чи презентацію про одну з пам'яток України: замок, фортецю чи палац. У листівці чи презентації має міститися опис пам'ятки, щоб зацікавити якомога більше туристів її відвідати.

Результати вашого дослідження представте однокласникам/однокласницям.

Після завершення групової роботи обговоріть у загальному колі, що було важливим на цьому уроці. Що виявилось найцікавішим?

## 2. Які найвідоміші замки та фортеці України?

Справжньою перлиною архітектури Закарпаття є замок Паланок у Мукачеві. Він розташований на горі вулканічного походження заввишки 68 м і площею майже 14 тисяч квадратних метрів. Точна дата заснування замка невідома, але писемні джерела засвідчують що він уже існував у XI ст. Звідки виникла така назва «Паланок»? Паланком називали дубовий частокіл, яким було обнесено рів навколо замкової гори.

З 1396 по 1414 р. подільський князь Федір Коріятович на місці старого дерев'яного побудував новий, кам'яний замок. У скелястій горі за його наказом був видобаний 85-метровий колодязь. Наступні власники замку продовжували його укріплювати та розширювати територію.



Панорама замку Паланок

Замок «Паланок» витримав чимало ворожих облог. Найдовша тривала три роки (1685–1688 рр.). Його захисники здалися лише після того, як закінчились запаси їжі й стало остаточно зрозуміло, що допомоги марно чекати. Протягом своєї подальшої історії замок виконував різноманітні функції: на його території в різні часи розміщувалася в'язниця, розташовувалися військові частини, професійно-технічне училище, краєзнавчий музей. Нині в Мукачівському замку працює історичний музей.

Наступна наша зупинка – Кам'янець-Подільська фортеця. Вона має давню історію. На думку істориків, на її місці в XI–XIII ст. було зведено дерев'яну оборонну споруду. В XIV–XV ст. відбувається реконструкція фортеці, і вона набуває сучасного вигляду. До складу Кам'янець-Подільської фортеці входять одинадцять башт. Кожна з них має свою назву й історію. Найвищу башту називають Папською, оскільки її зведено на кошти, надані Папою Римським Юлієм II у 1515 р.



1.



2.

1. Кам'янець-Подільська фортеця (сучасний вигляд)

2. Нова башта Кам'янець-Подільської фортеці

На скелястому березі Дністровського лиману на місці давньогрецького міста Тіра знаходиться одна з наймогутніших фортець півдня України Аккерманська (Білгород-Дністровська)<sup>16</sup> фортеця. До наших днів практично повністю збереглися її могутні оборонні мури завтовшки 3–5 м і заввишки близько 15 м. Зовні фортеця була оточена ровом глибиною до 20 м, який заповнювався водою.

Фортеця мала 34 вежі. Вони мали підвальні приміщення, де зберігалися боєприпаси. Тому кожна вежа фортеці могла самостійно вести оборону.



1.



2.

1. Білгород-Дністровська фортеця (оборонні мури)

2. Білгород-Дністровська фортеця (вигляд згори)

Найдавнішою спорудою фортеці є цитадель. Її було споруджено в другій половині XIII – першій половині XIV ст. У плані вона являла собою чотирикутник, по кутах якої розміщувались найбільші вежі. У цитаделі знаходились комендантський двір, міська казна, порохівий склад.

<sup>16</sup> За часів Русі-України слов'яни називали місто, де знаходилася фортеця Білгородом, тому фортеця називалася Білгород-Дністровською. У XV ст. ст. фортеця стає турецьким володінням. Турки назвали фортецю Аккерман, що в перекладі означає «білий камінь». Така назва не випадкова, оскільки основний матеріал із якого побудована фортеця, – це вапняк.

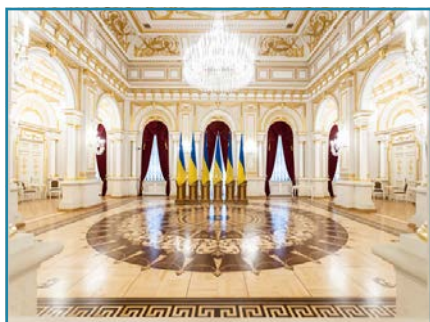
Не менш величними й багатими на історію є й інші замки та фортеці України: Генуезька фортеця в місті Судак, Хотинська фортеця, Олеський замок, Луцький верхній замок, Меджибізький замок та ін. Ознайомитися з їх історією та архітектурою ви зможете через мережу Інтернет або відвідавши під час подорожі.

### **3. Що відомо про Маріїнський палац?**

Один із найвідоміших палаців України – Маріїнський. Його ще називають Президентським палацом, оскільки він є офіційною резиденцією Президента України. Саме тут відбуваються урочисті події загальнодержавного рівня, офіційні зустрічі та прийоми керівників іноземних держав, церемонії вручення нагород, вірчих грамот послами іноземних держав тощо.



Маріїнський палац.



1.

1. Біла зала Маріїнського палацу



2.

2. Зала для перемовин

Маріїнський палац було збудовано в 1744 р. Упродовж своєї історії він неодноразово реконструювався та перебудовувався. Нині територію

перед палацом упорядковано відповідно до стилю XVIII ст. У центральній частині палацу міститься велика Біла зала.

Всередині палац прикрашають предмети декоративно-прикладного мистецтва, вишукані меблі й старовинні люстри, чудова паркетна підлога з цінних порід дерев, картини відомих майстрів живопису.

#### **4. Чому Ханський палац у Бахчисарай вважали втіленням райського саду на землі?**

В XV–XVIII ст. на більшій частині Кримського півострова, степів Північного Причорномор'я та земель північної Кубані існувала держава Кримське ханство. На початку XVI ст. розпочалося будівництво нової резиденції її правителів ханського палацу.

За час свого існування палац постійно добудовувався, його зовнішній вигляд зазнав істотних змін. Нині Ханський палац є пам'яткою історії і культури світового значення, оскільки це єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури.

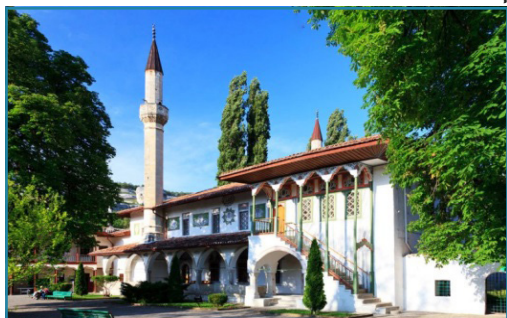
Ханський палац вражає своєю розкішшю і неповторним виглядом. Головний корпус та житлові покої палацу прикрашені кольоровими вітражами, геометричними орнаментами на стелях. Особливо вражає вишуканістю Золотий кабінет (місце ханських аудієнцій) з орнаментальними розписами, ліпними зображеннями фруктів, кришталевою люстрою, оксамитовими диванами.

Невід'ємною частиною ханської резиденції були сади, квітники, садові тераси, що становили місце прогулянок і усамітнення. Тож не дивно, що цей палац отримав назву Бахчисарай, який у перекладі з татарської означає «палац в саду». Пізніше ця назва поширилася на місто, яке виростало навколо палацу і стало в 1532 р. столицею Кримського ханства.

**Для допитливих!** У садах ханського палацу було чимало фонтанів, найвідомішим з яких є Фонтан сліз. Про те, яким чином він з'явився, існує така легенда. Хан Гірей мав багато дружин, але найбільше кохав одну — Діляру. Втім, одна із задрісних дружин її отруїла. Смуток хана була невтішним. У пам'ять про кохану хан наказав відомому майстрові створити щось таке, аби камінь через століття доніс його горе та страждання, щоб він плакав, як плаче його серце. Так і з'явився цей фонтан.

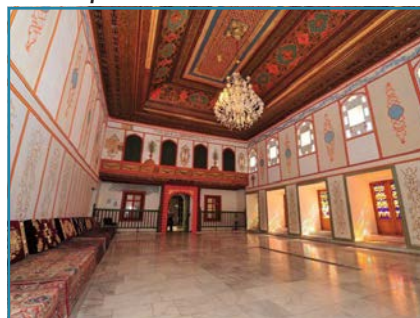
На палацовому майдані розміщена Велика ханська мечеть. Всередині мечеті міститься аскетично оздоблена велика зала з високими колонами. Єдиними її прикрасами є два віконця з різнокольоровими скельцями й ніша, яка вказує напрямок до Мекки. Ханська ложа, що знаходиться на другому поверсі будівлі, вражає красою. Вона декорована розписом і мозаїкою.

**Ханський палац у Бахчисарай**



1.

1. Ханська мечеть



2.

2. Зал Дивану місце, де вирішувались важливі державні питання



3.

3. Зала Ханської мечеті



4.

4. Фонтан сліз

**Розвиваємо вміння працювати з картою.** Позначте на карті розміщення замків, фортець та палаців, які згадуються в цьому параграфі. Прокладіть уявний маршрут подорожі до цих пам'яток. Самостійно або за допомогою вчителя/вчительки визначте відстані між ними. Спробуйте розрахувати приблизний час цієї подорожі.

**Працюємо разом!**

Порівняйте між собою згадані в параграфі замки та фортеці/палаці. Що в них спільного, а що відмінне? Поясніть в чому їх значення в минулому і тепер.

**Обговоріть у загальному колі питання**

**Продовжіть речення:** «Після цього уроку я знаю...; вмію..., розумію...»  
«Мені було цікаво (не цікаво) на уроці, тому що...»  
«Я хотів/хотіла би більше дізнатися про...»

## § 27. Історико-культурні та природні заповідники

### Працюємо разом!

На основі тексту визначте що таке історико-культурні та природні заповідники. З якою метою їх створюють?

відними. В Україні заповідні території поділяють на природоохоронні території та історико-культурні заповідники.

Природоохоронні території створюються з метою охорони, збереження та дослідження природного середовища України. Вони допомагають зберегти рідкісні рослини і тварини від зникнення. Найважливішими з них є біосферні та природні заповідники, національні природні парки, заказники, ботанічні сади. Відвідавши природоохоронні території, можна побачити, якою незайманою природа була в минулому.

В Україні існує 5 біосферних заповідників, 19 природних заповідників, 49 національних парків та понад 2 тисяч заказників.

Важливу роль у збереженні пам'яток минулого відіграють історико-культурні заповідники України. Розрізняють історико-архітектурні, архітектурно-історичні, історико-меморіальні, історико-археологічні, історико-етнографічні та історико-культурні заповідники.

### Обговоріть у класі!

Як ви вважаєте, у чому значення біосферного заповідника Асканія-Нова?

ко 140 тисяч туристів. Заснував його в 1874 р. нащадок німецьких колоністів бароном Фрідріх Фальц-Фейн.

У 1984 р. рада ЮНЕСКО внесла Асканію-Нову до списку еталонних (зразкових) територій планети. Заповідник займає величезну площу в 33 тисячі гектарів. На його території налічується більше 500 видів наземних рослин і

### 1. Чому нам потрібні заповідники?

Заповідники відіграють величезну роль у збереженні як природного середовища, так і історико-культурної спадщини. Території, на яких установлено особливий режим охорони та використання з метою їх збереження, називають запо-

**Заповідні території** – території, на яких встановлено особливий режим охорони та використання з метою їх збереження.

**Заповідник** територія або архітектурні споруди, які перебувають під охороною держави (з метою збереження тваринного та рослинного світу, всього природного комплексу чи пам'яток старовини тощо).

**Історико-культурні заповідники** – спеціальні законодавчо визначені території, що охоплюють ансамблі й комплекси пам'яток історії та культури, мають виняткову історичну, наукову й культурну цінність та перебувають під охороною держави.

### 2. Чим відома Асканія-Нова?

Найстарішим степовим біосферним заповідником планети є Асканія-Нова, розташований у Херсонській області. Це найбільший степовий заповідник Європи, який щороку відвідують близь-

понад 3 тисячі видів тварин, у різні пори року пролітає понад 270 видів птахів, з яких 107 видів залишаються на гніздування.



1.

1. Американські бізони



2.

2. Стадо зебр



3.

3. Дикі коні Пржевальського



4.

4. Сайгаки

### 3. Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»

#### Працюємо разом!

На основі тексту та ілюстрацій підготуйте відповіді на запитання: Про які трагічні події Другої світової війни зберігає пам'ять меморіальний простір у Бабиному Яру (м. Київ)? Чому важливо шанобливо ставитися до пам'ятників жертвам війни?

лися їх ворогами, — євреїв, військовополонених, громадських діячів/діячок, підпільників.

За підрахунками дослідників, кількість жертв сягає понад 100 тис. людей, переважна більшість яких були євреями. Тому Бабин Яр є символом Голокосту в Україні.

З метою донесення для наступних поколінь історії трагічних подій масового знищення нацистами жителів Києва й військовополонених у Бабиному Яру було створено Національний історико-меморіальний за-



повідник «Бабин Яр». Загалом у Бабиному Яру та поблизу нього встановлено близько 30 пам'яників та пам'ятних знаків на честь різних груп та окремих осіб, убитих або похованих на цьому місці в різний час.



1.



2.

1. Пам'ятник «Радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими нацистами у Бабиному Яру». Поблизу скульптури-монументу розміщені три металеві плити з написами російською, українською та їдиш: «Тут у 1941–1945 роках німецько-фашистськими загарбниками було розстріляно понад сто тисяч громадян міста Києва і військовополонених»
2. Пам'ятник «Менора» (світильник). Встановлений на знак вшанування пам'яті вбивства мирного єврейського населення Києва у Бабиному Яру в роки Другої світової війни. Поблизу пам'ятника дві кам'яні стели з написами українською та івритом «Голос крові брата твого волає до мене з землі»



3.



4.

3. Пам'ятник розстріляним у Бабиному Яру дітям. На постаменті: «Дітям, розстріляним у Бабиному Яру. 1941 р.»
4. Пам'ятний знак-хрест у пам'ять про розстріляних нацистами членів ОУН. На центральній гранітній дошці напис: «1941–1943 рр. в окупованому Києві у боротьбі за незалежну Українську Державу полягли 621 учасники антинацистського підпілля Організації Українських Націоналістів, серед них – видатна поетеса Олена Теліга. Бабин Яр став їх братською могилою. Героям Слава!»



5.

5. Пам'ятний знак на місці розстрілів в'язнів Сирецького концтабору. Металева дошка має напис: «На цьому місці під час німецько-фашистської окупації м. Києва у 1941–1943 роках були розстріляні військовополонені, футболісти київського «Динамо» та мирні жителі України. Вічна їм пам'ять і слава»

#### 4. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

Одним із найбільших заповідників України є Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Територіально він охоплює території міста Переяслава, його околиць та частини Бориспільського району. До його складу входять 371 нерухома пам'ятка історії й архітектури українського народу, 26 музеїв різних профілів: історичний, археологічні, літературні, етнографічні, технічні.

Тематичне розмаїття музеїв, що входять до складу заповідника, просто вражає: це музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряни (Музей просто неба), українського рушника; історії української православної церкви; українських обрядів; космосу; хліба; народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпряни історії бджільництва Середньої Наддніпряни; лікарських трав та інші. Основний музейний фонд заповідника становить 170 848 одиниць зберігання.

**Дослідницьке завдання!** За допомогою покликання або QR-коду відвідайте сайт одного з музеїв, що входить до складу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», та підготуйте стислу інформацію про нього:

- 1) Якого профілю цей музей?
- 2) Які експонати зберігаються в ньому?
- 3) Яку інформацію про минуле можна дізнатися з експонатів музею?
- 4) Висловіть власне враження від уявної екскурсії. Що нового ви дізналися про минуле українського народу?



<https://bit.ly/3rdYCyf>



1. Фрагмент експозиції музею хліба



2. Українські рушники. Музей рушника



3. Інтер'єр будинку бджоляра. Музей бджолярства



4. Козацька залога XVII ст. Реконструкція

## ПЕРЕВІРТЕ ЗАСВОЄНЕ НА УРОЦІ.

**Знаю:** 1. Що таке «заповідник», «заповідні території», «історико-культурний заповідник»?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. У чому особливість природних і історико-культурних заповідників? Що в них спільного, а що – відмінне?</p> <p>2. З'ясуйте за допомогою інтернет-джерел, яких правил слід дотримуватися під час подорожей до заповідників.</p>	<p>Використовуючи додаткові джерела інформації, складіть уявний репортаж (п'ять – шість речень) про один із заповідників, національних парків, заказників рідного краю (району, області).</p>	<p>1. Які враження виникли у вас після ознайомлення з матеріалом параграфа про заповідники України?</p> <p>2. Висловіть судження про важливість збереження природи та історико-культурних пам'яток.</p>

## ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Яку роль у суспільстві відіграють природні та історико-культурні заповідники? А що означає рідний край для вас? Обговоріть це питання в загальному колі.

## § 28. Релігії та храми України

(практичне заняття)

### 1. Яким є релігійне життя в сучасній Україні?

**Релігія** – погляди та уявлення, в основу яких покладена віра в існування надприродних сил – богів, духів, душ, у їхнє панування над світом.

Сучасне релігійне життя в Україні є доволі різноманітним. Найбільшого поширення в Україні набули такі релігії, як християнство, іслам, юдаїзм та буддизм. Про їх історію та особливості ви дізнаєтеся під час вивчення історії в наступних класах.



1.



2.

1. Джума-Джамі або Хан-Джамі — соборна мечеть у Євпаторії (Крим). Мечеть місце для молитви і богослужіння, молитовний дім у мусульман, прихильників ісламського віровчення
2. Синагога Гаймат Роза в Запоріжжі. Синагога — молитовне приміщення громади віруючої спільноти юдеїв



Храм Білого Лотоса — буддистський храм у місті Черкаси

Більшість українських вірян є християнами. Християни поділені на три течії — православних, католиків і протестантів. Прихильники цих течій не мають розбіжностей щодо основ віри, але їхні погляди різняться за деякими питаннями віросповідання та культовими, богослужбовими особливостями.

Конституція України гарантує кожному громадянину право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти релігійні культу і ритуальні обряди, провадити релігійну діяльність. Тож кожна людина має право вірити чи не вірити, адже це її особистий вибір. Важливо поважати та розуміти право інших людей на цей вибір.

## 2. У чому велич Софійського собору?

### Працюємо разом!

На основі тексту та ілюстрацій визначте, у чому полягає цінність Софійського собору як історичної пам'ятки.

Софійський собор (повна назва Собор святої Софії — Премудрості Божої, також називають Софія Київська) було побудовано в XI ст. Його зводили як головний храм держави. У ньому відбувалися богослужіння, а також такі важливі державні урочистості, як сходження князів на київський престол,

посвячення в митрополити, прийом іноземних послів. У соборі велося літописання, діяла майстерня для переписування та перекладу книг, були створені бібліотека та школа.

Спочатку собор увінчували 13 куполів (бань), що символізувало земне життя Ісуса Христа та його дванадцяти апостолів. Нині собор, після перебудов, має 19 куполів (бань). Фасади Софії були оздоблені декоративними нішами, орнаментом, мозаїкою, живописом.

**Храм** – будівля, де відбуваються богослужіння, релігійні обряди.

**Собор** – головна чи велика церква міста; головна церква в монастирі.

Особливу цінність становлять величні настінні зображення фрески та мозаїки XI ст. На фресках зображувались як релігійні сюжети, так і життя княжого двору: воєнні виправи, лови, вистави мандрівних акторів та ін.

Мозаїкам Софійського собору властиві не лише вишуканий малюнок, а й багатство барв, яскравість і насиченість тонів. Кожного, хто входить до собору, вражає мозаїчне зображення Оранти — фігури Святої Діви Марії, руки якої підняті в молитві. Ця мозаїка має шість метрів заввишки.

За своє тисячолітнє існування Софійський собор зазнав ворожих навал, неодноразових пограбувань, багаторічних запустінь, часткових руйнувань, добудов та перебудов. Він зберігає художній спадок кількох поколінь. Нині Софійський собор є складовою Національного заповідника «Софія Київська» й охороняється державою як історична та культурна пам'ятка.



1.



2.



3.



4.



5.

1. Собор святої Софії — Премудрості Божої
2. Софійський собор (вигляд згори)
3. Богоматір Оранта. Мозаїка в склепінні центрального вітваря Софійського собору
4. Христос Вседержитель. Мозаїка центральної бані Софійського собору в Києві
5. Портрет родини Ярослава Мудрого. Фрагмент. Фреска XI ст.

### 3. У чому особливість Латинського катедрального собору?

#### Працюємо разом!

На основі тексту та ілюстрацій визначте, у чому особливість та унікальність Латинського катедрального собору у Львові

Латинський собор, або Катедра, як його називають у народі, розміщений у центральній частині міста Львова. Повна назва собору – Архікатедральна базиліка Успіння Пресвятої Діви Марії.

Латинський собор є головним храмом римо-католиків Львова. Його будівництво розпочалося в XIV ст. Храм зводили досить довго. За задумом архітектора Катедральний собор повинен мати дві вежі, але через брак грошей збудували лише одну. Протягом історії він неодноразово перебудовувався і добудовувався. Ззовні до собору було прибудовано кілька каплиць, де ховали заможних людей (до сьогодні збереглося вісім).



1.

1. Латинський катедральний собор



2.

2. Каплиця Бичування Христа (Кампанів)

В історії собору є кілька унікальних історичних моментів. У 1772 р. мешканці Львова, на знак протесту проти австрійської окупації, замурували головний вхід до собору. Відтоді потрапити до нього можливо лише через бічні входи. Ще одну незвичну річ можна побачити на стінах собору – артилерійські ядра, які під час воєнних дій влучали в собор, але дивом не розірвалися.

Оскільки храм досить довго будувався і зазнав чимало перебудов, то увібрав елементи різних архітектурних стилів. Форми собору суворі та величні. В середині храм вражає відвідувачів своєю елегантною вишуканістю: помпезні арки, унікальні вітражі, фресковий розпис стін і склепінь. Особливо розкішним є вівтар. У храмі є також орган, який своїм мелодійним звуком супроводжує служби Божі.

**Костел** (костюол) (польс. *kosciol* – церква, від лат. *castellum* – укріплення) – римо-католицька культова споруда (храм).



1.

1. Інтер'єр храму.



2.

2. Головний вітраж храму



3.

3. Стеля храму

#### 4. Практична робота «Розмаїття храмів мого рідного краю».

**Об'єднайтеся у групи.** Використовуючи різні джерела інформації, складіть до наступного уроку розповідь (усну або письмову) про одних із храмів, розташованих у вашому рідному краї. Свій вибір ви можете зробити самостійно або за допомогою вчителя/вчительки. При підготовці розповіді використайте пам'ятку-інструкцію «Як досліджують історичні пам'ятки».

Результати вашого дослідження представте однокласникам/однокласницям.

Після завершення групової роботи обговоріть у загальному колі, що було важливим під час підготовки розповіді. Що виявилось найцікавішим?

#### *Пам'ятка-інструкція «Як досліджують історичні пам'ятки»*

1. Яку назву має пам'ятка? Де вона розташована?
2. Стисло опишіть історію цієї пам'ятки. До якого історичного періоду вона належить? Якщо є відомості — вкажіть століття або точну дату її створення.
3. Стисло опишіть вигляд пам'ятки — ззовні та всередині. Яке її призначення?
4. Яку інформацію про минуле рідного краю можна довідатися за допомогою пам'ятки?
5. Що вразило вас у цій пам'ятці найбільше?

**Розвиваємо вміння працювати з картою.** Позначте на карті розміщення пам'яток, які згадуються в цьому параграфі. Прокладіть уявний маршрут подорожі до цих пам'яток. Самостійно або за допомогою вчителя/вчительки визначте відстані між ними. Спробуйте розрахувати приблизний час цієї подорожі.

### Обговоріть у класі!

Яких правил слід дотримуватися під час організації та проведення подорожей до пам'яток історії та культури, туристичних об'єктів, під час прогулянок і відпочинку?

### Обговоріть у загальному колі питання

- Продовжіть речення:** «Після цього уроку я знаю...; вмію..., розумію...»  
 «Мені було цікаво (не цікаво) на уроці, тому що...»  
 «Я хотів/хотіла би більше дізнатися про...»



## УРОК-УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ 5

### Варіанти запитань та завдань для обговорення у класі

1. Що таке полікультурність? В чому полягає полікультурність в Україні?
2. Висловіть судження, на яких засадах мають ґрунтуватися відносини між представниками різних культур в полікультурному суспільстві.
3. Які права мають національні меншини в Україні?
4. Які етнічні спільнот проживають на теренах України? Що спільне та відмінне у традиціях, віруваннях та історичних долях етнічних спільнот?
5. Яким чином представники різних культур в Україні співіснують і взаємодіють?
6. Що являють собою замки, фортеці та палаци?
7. Опишіть найвідоміші замки, фортеці та палаци України? В чому їх особливості?
8. У чому особливість природних і історико-культурних заповідників? Що в них спільного, а що – відмінне? З якою метою їх створюють?
9. Висловіть судження про важливість збереження природи та історико-культурних пам'яток.
10. Яких правил слід дотримуватися під час організації та проведення подорожей до пам'яток історії та культури, туристичних об'єктів, під час прогулянок і відпочинку?
11. В чому особливість релігійного життя в сучасній Україні?
12. Опишіть найвідоміші храми України та рідного краю? В чому їх особливості?



*Пройти тестування онлайн з розділу 5 «Розмаїття України»*

<https://bit.ly/3zjyP9y>



*Узагальнення до курсу «Минуле, теперішнє і майбутнє в житті людини і суспільства»*

<https://bit.ly/3AtiNuw>